

„Droschak“

ORGANE
de la Fédération
Rédact. Armosioise.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀՈՑ ՅԵՂՈՓՈՒՍԵԿԱՆ ԳՈՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

„ԱՄԵՆԱԶԱՐՀՈՒՐԵԼԻՆ“

Պատերազմը վերանալուց, բուլղանեան հաշիւորաբ կասեցուցիւց յետոյ հրապարակ կը գայ մի այլ թ. 1. Կասիւսմանը, ամենազարհուրեղին, — ստիական թիւրքիոյ 1 սղիւրը .. Այսպէս և յայտարարում „L'Italia all'Estero“ իտալական հանգստը իր վերջին համարի մէջ, արտասպելով մեր բարեկամ Վիկտոր Յեյրալի մի յօդուածը „Pour les Peuples d'Orient“ արբղեան հայասերների օրգանից:

1. Ղպէս են յայտարարում երեք անոցի ի վեր նոյն պարիզեան օրգանի մեծանուն տնօրէնները, Պրեսսանտէ և Վիկտոր Յեյրալ, փաստելով ու պատճառաբանելով այց ղեկորների ստիպողական անհրաժեշտութիւնը:

Ղոյն յայտարարութիւնները կարգում ենք յաճախ և եւրպոպական մասուլի այլ ձեռնհաս օրգաններում: Ազգութանուպօրի և կղզիների հասանական կրօնաւոր, բուլղարների և յոյների յաղթական առաջնապագունը գեպի Բափօրի ու Գորը Ասիոյ եզերքները աւելի ևս ոյժ են ստիպա այդ յոռեանս գուշակութիւններին:

Ձուր, անհոգ կաստիւններ չեն Ձուր, անհիշիկ ցնորք չէ և Պրեսսանտէի այն կասեգորիկ պնդումը՝ թէ Հայաստանը կամ արաբական է լուրջ ու կարուն խաղաղութեան... Եւ միանգամայն հասկնալի է անգլիացի դիւանագետի սրամիտ յայտարարութիւնը ի պատճախան մի հարցապնդումի. ղզիւանդիտական սեղանը այժմ ստասիկ ծանրորեւունս է և և նա անպատճառ կը խորտակի, եթէ աւելացնենք հայոց հարցը“ ..

Թիւրքական Ասիան հիւանդ մարդու օրգանիզմի ամենահիւանդ մասն է, ուր ցեղերի հակամարտութիւնը մի առանձին, ողբերգական դրոշմ է կրել մինչև օրս, կրելու է և այսուհետև, ուր մասուր, սնտեսական, կուլուարական ներհակութիւնները հասնում են մի չտեսնուած ծաւալի եւ Հայաստանը — այդ աւերիկ ներհակութիւնների ամենամեծ թառեղարանը... Ոչ մի հարցը չի կարող անհակտօրեն սպահովել խաղաղութիւնը այդ արիւնստ վայրերում, եթէ այնտեղ շարունակէ թագաւորել թիւրք-քրդական կրնակի և անարակի լուծը: Ոչ մի հարցը — քաղի իրական և հիշատար

կան ղեկորներից: „Յանին“, երիտասարդ թիւրքերի օրգանը, շեշտում է այդ — բանի՛նրբորդ (անգամը արգեօք — իր վերջին համարներից մեկում:

Ղս ևս, Պրեսսանտէների ու Թեղարների հետ, պընգում է, որ վաղը անհրաժեշտաբար հանգէս կը գայ և հայկական հարց և որ պէտք է աճապարել կանխելու նոր ցնցումներն ու աղէաները լուրջ ու խորակ կարենորգումներով: Եւ ԱՏձէդ ինչպէս այնքան է աղքատ է իր գաղափարակից օրգանի այդ կորովի յայտարարութիւնից, որ հարկ է տեսնում հրատարելու մեր ուշադրութիւնը ղՅանին“ի այդ յօդուածի վրայ, հետասացնելով, որ Բ. Գուրը այսուհետև անդամաւորեն յարած է ղեկորմային բաղաբանութեան... Յարարտաբար, ղՅանին“ների և ինչպէս շարժանայ կուսվարական մեթօզները և մանուանդ ղրանց յատուկ սեռակակաները հայկական հարցի նկատմամբ անջ չեն թողնում ոչ հասաւի, ոչ յոյսի համար:

Ղարեական հնարքների ժամանակը անցել է, սակայն, նրանց ֆասալ, ճակատագրական հետևանքը պարզած է յայտեր և Տճէղ ու արիւնների պատկերով երիտասարդ թիւրքերի առջև, և Բ Ե Գ Պ Ե Վ, մասիկ անցեալի ոճիների կրկնութիւնը պիտի ասնէ անխուսփելիորեն գեպի ամենամեծ, ղամենազարհուրեղիկ կաստարօքը... Թիւրքիան, կորցնելուց յետոյ իր ափրիկեան և եւրպոպական լայնամասաղ հողերը, պիտի խոցի և իր նախնական ու արհաւիրա միջնաբերդում — Մարտի մէջ:

Ո՛ր է փրկութեան խարսխը... Ո՛րն է դիւանագիտական այն հնարքը, պետութիւնների այն համախըմբումը, որին այսուհետև կարող են փարիլ Օսմանի ստեղծացած ժողովները՝ իրենց այդ վերջին միջնաբերդը փրկելու համար: Մի ժամանակ Անգլիան էր երգեալ պաշտպանը թիւրք կոյարութեան անբողոքութեան Աերկերս Գերմանիան էր սասաննել այդ շահաւետ ու նախաննելի դերը: Ղս էլ, սակայն չ'օգնեց... և հենց նրա քաշնակաւ Եսայիան էր, որ Յրիպօղիսեան իր պատերազմով բաց արեց դուռը աճուար բարգաւթիւնների, ղղթայաբերեց ներկայ բաղկանեան փոթորիկը և կործանեց Վիլհելմ II-ի հոգնուարեալին... Այդպէս է գործում ղեճէղիդան բռնուար և արտասուր պետութիւնների գեճ, որոնք ամեն գնով խեղդել են ուղուճ ժողովարդների ազատ զարգացումը...

228

Գերմանիան մի տասնեակ տարուց ի վեր արտափորգ անպարտանքով ձգտում էր վերակազմել Քիւրբիտի տար-
բալուձեղ մարմինը, շունչ ու ոգի հաղորդել նրան, ուժեղացնել անտեսապէս, ստեղծել գինւորական պատ-
կոտելի մի ուժ՝ ապագայում բրիտանական ստորի դէմ գործադրելու նպատակով *) . Դէպքերը եկան հասկըչ-
տապ, անանկալ յարգութեամբ, խորասկզբին այդ վարդապոյն երազները:

Գերմանիան այսու եւ շարունակում է անոյշ բառեր փոփոխել հոգեվարքում հիւանդի ականջին, հասկացնում է բարձրաձայն, որ թող չի սայ բունանալ ասիական Քիւրբիտի մարողութեան վրայ, սպանում է նոյնիսկ Ռուսաստանին, ցուցաբերում է եռանդով իր կենսական շահերը Անատոլի մէջ, Սակայն կարող է նա — ըստ անանկական սովորութեան — շարունակել արգելք լինել հայոց ռեֆորմների իրագործման... Քուում է թէ ոչ, ոչնչանները երևում են արգել: Գերմանիան ստիպած է շահագրգռուի ոչ միայն Վիլհելմի, այլ ամբողջ Հայաստանի կացութեամբ. նա ստիպած է — իր կենսական շահերի գրգռմով իսկ — նպատակելու այդ երկրի բարե-
նորոգման ու իրական խաղաղացման ..

Ի զուր, ուրեմն, երիտասարդ-թիւրքական անրուժեկի կարծածուածութիւնը վերստին կ'ապահին Ցեփտանեան հո-
վանիին, փնտրելով նրա մէջ իր յանցանքների ներա-
գործումը, օտանեան ամբողջութեան *status condition* պաշտպանումը .. Հայ ժողովուրդը կ'աշխատէ իր բոլոր արամագրերի միջոցներով այդ շինծու և ոճրագործ խա-
ղաղութեան դէմ Հայ ժողովուրդը կը հոգայ, որպէս զի «ստիական Քիւրբիտի ամբողջութեան» նոր գոգմին չզո-
հարերեն իր գառը: «Ի՞նչ Եւրոպան — վերջացնենք Վիլիսոր Բերանի հրահանգիլ խօսքերով — եթէ նա կա-
մենում է կանգուն պահել ստիական Ցանկաստանը, պէտք է այժմից իսկ ձեռնարկել նրա փրկութեան. իսկ այդ փրկութեան առաջին գործիքն է՝ հայկական ևե-
ֆորմը» ..

Ք Ս Ղ Ա Վ Ս Կ Ա Ն

Ց Ե Ղ Ե Ր Ի Բ Ա Ղ Ո Ւ Տ

Բաղաբական կեանքի անլըը շարունակում է իր ըրթը զգայացնել եււէքնելով Ամեն օր մի նոր անա-
կնկուր Յունեանութիւնն ու լուսաեանութիւնը յարը-
գում են անվերջորէն կամ թէ հիւսուում մի արտաւ, անորոշ կացութեան մէջ, ուր զիւային հանձարն անգամ անկարող է ձանպարհ գանել, ժողաւորապէս գուշակել գալոց անցքերը: Այսօր մասուլը ողորմած է:

*) Տ. Գորշակի յուճանաշարը՝ «Գերմանական արքայի և Քիւրբիտի ճակատագիրը»:

ցնծութեամբ արեւելեան պատերազմի ժողաւուս վաե-
ձանը, բայց և միւս կողմից ազգարարում... Համա-
եւրոպական պատերազմի ահաւոր Տնարա-
ւորութիւններ: Ոմանք շարունակում են անալլալ լու-
սաեանութեամբ փաստել, ապացուցանել որ այդ յոռե-
տես գուշակութիւնները ցնորք են, որ ընդհանուր պա-
տերազմը անՏարին է զուրկ բանաւոր պատճառներից,
որ Եւրոպայ ի նեաի ինքրիկըք մի վիթխարի սպան-
գանդի մէջ ինչ որ ալլան օտՏանների, կամ բաւ-
կանեան արէէ փորրիկ վե՛հ համար:

Իրօք, սակայն, այդպէս չէ պատկերանում կացու-
թիւնը — և յոռետես աղաղակները գեթ նոյնքան ար-
գարացի են, որքան լուսաեան հուսատիացուցեցերը: Ահա
Գերմանիան վերստին զարկ է առել միլիտարիզմի հո-
սանքին, հապշտապ պարտասուում է զինուորայն նոր
ծրագիրներ և բարբարոս նոյն աննոք հարկա՛նք երկր-
ների, մասնաւորապէս Գրանսիայի մէջ: Ահա ցարի մի
արտաւոց, խիստ յզգացած՝ գրութիւնը նախագահ
Պուանկաւրին, ուր մի առանձին քննչութեամբ, գրեթէ
չտեսնւած ուժով շնչաւում է աուս-Փրանսիական դաշ-
նակցութիւնը: Ահա Գեկուսէն — Փրանսիական դեսպան
Պետերբուրգում... այն Գեկուսէն, որի մէջ անսուում
են անձեւուորում Փրանսիական անհաշա, յարձակողա-
կան Տարնախորութեան, որ ձգտում էր օտարներ
առաջ, Պուսաստանի ու Անգլիայի աղակցութեամբ, մե-
կուսացնել Գերմանիային և մահացու հարւած առն նրան:
Ահա, վերջապէս, մի աննոքային արշաւանք Գրանսիայի
մէջ ի նպատակ եռամեայ գինւորական ծառայութեան *),
մի աշուտանք՝ որ ստատարւած է ըստ երկրոթին կառա-
վարութեան կողմից և որ կարող է պատկել աղաւ-
թեամբ ..

Ի՛նչ է պատահել: Փորձենք երկու խօսքով բնորո-
շելու կացութիւնը, յուսալով սեռագայում աւելի հան-
գամանօրէն կանգ առնելու նրա բարդ հանգոյցների վրայ:
Արդարեւ, չափազանց բարդ են այդ հանգոյցները
Եւրոպան ապրում է իր պատմութեան աննախորդՏը:

*) Ու՛թ տարուց ի վեր սցիալիստ ու ասիականական տարրերի շնորհիւ, հաստատւած է Չ-ամալ գինւորական ծառայութիւն, իբրև աւելի հասպագտաստիան ժողովրդագրական հանրապետութեան ոգուն: Ոմանք առաջարկում էին ինչոցնէլ մէկ արաւան իսկ սցիալիստ կուսակցութիւնը, որ 75 ան-
գամ ունի պարլամենտի մէջ ինչպէս յայտն է, իր միջազ-
գային ծրագրի համաձայն, պահանջում է իսկաւ վերացնել կանգուն զորքը և հաստատւել մ ի ի ս, համաժողովրդական բանակ, նման շվեյցարականին, որ լուսաւայնն է հայրենիքի ի ն ք ն ա պ ա շ ա պ ու ու թ է ա ն համար և որի նախնական կազմակերպութիւնը սյոյց է աւել իր գերազանց ոյժը Գրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան ժամ պատե-
փոյցների մէջ: Սակայն, Գրանսիայի շովէները չեն ուլում
բաւականութիւն ինքնապաշտպանութեամբ, նրանց շքեմ տեւ-
չանքն է շքեմիստ անէլ, հարւած առն Գերմանիային և
ՄԱՍՍՆԻՍՏ

գաւոր և ահաւոր դրակազներէջ մինը: Ենչիրը, հարկու-
մի սերբիական նուաճանգատի, մի ալբանական սահմա-
նագծի, մի թիկզաչօք հողի մէջ չէ, որի առթիւ պետու-
թիւնները պիտի ընդհարուին: Գրաճառները աւելի խորն
են, շահերը՝ աւելի խոշոր, մրցումները՝ աւելի ծոււարուն:

Արեւելեան յաւիտենական կնճիղը բազմանան պա-
տերազով, նոր շրջան է բաց տնում եւրոպայի քաղա-
քական եւլոյիսթոնի մէր: Կացութիւնը հիմնած էր
մինչև օրս ցամաքային երկու մեծ զինակցութիւնների՝
երկպետեանի ու երեքպետեանի՝ գորութեան ու յարա-
բերութեան վրայ: Իր քանի տարուց ի վեր՝ առաջինին
(առաւփրասիական զինակցութեանը) միացել է մի նոր
ուժեղ ու բարեկամ պետութիւն—Ան գ ի ր ա ն և աղ-
պիսով, երեքպետեան (գերման-աւստրո-իտալական) գաշ-
նակցութեան դէմ իրօք ջգուէ և է ր ք ք ւ ա ե ա ն հ ա-
մ ա ձ ա յ ն ու թ ի ւ ն ը (առաւփրասիական-աղպիական,
triple entente) երկու հակամարտ գործունեւրի փոխ-
կարգաբերութեան վրայ և հաստատած էր այսպէս
կուսած յերկուպետեան հաւասարակշիռը:

Այժմ այդ հաւասարակշիռ խախտելու վրայ է Մի
նոր ուժ երևան եկաւ արեւելեան եւրոպայում—բ ա լ-
կ ա ն ե ա ն գ ա շ ն ա կ ց ա լ թ ի ն ը: Չենք կանգ առ-
նում պատճառների վրայ... Այստեղ ևս հիմնականը այդ
պատճառներէջ ստմանուն ախաւար ուժի մէջ էր, որ
սանդղելով անհամարութիւնի մի կացութիւն Մակեդո-
նիայում ևս յրեւեայում՝ ի վերջոյ միացրեց երկու գա-
ւուրոր սրբախոնայ հակառակները — յ ո յ ն ն ու
բ ու լ գ ա ր ը...

Բազմանան այդ նոր, սլավոնազգափառ գաշնակցու-
թիւնը, որ իր 700,000 պատեհաւելի բանակով կազ-
մում է մի նոր մեծ պետութիւն և որ փայլուն յաղ-
թանակներէ շարանով ապացուցեց արդէն իր կրօնի
կենսունակութիւնը, բնականաբար, հակած է իր գործու
համակրութիւններով դէպի ցեղակից և կրօնակից երու-
ստասանը,— և ահա այդ հանգամանքն իսկ խախտում
է արդէն եւրոպական հաւասարակշիռը, ուժեղացնելով
երեքպետեան համաձայնութիւնը՝ ի վնաս երեքպետեան
զինակցութեան:

Կան ուրիշ յիստառող՝ պատճառներ ևս: Կայ այն՝
որ սերբերի յաղթանակը, սերբ պետութեան յանկար-
ծակի ծաւալումն ու ուժեղացումը սանձուած է նոր կա-
ցութիւն Աւստրո-Հունգարայի մէջ: Ենչապէս ընդ
է սլավ ու գերման ցեղերի յարաբերութիւնները, մի ան-
սովոր թափ է հազորդում հայրենասիրական խանդա-
վառութեանը այն միտնաւոր սերբերի՝ որոնք ապրում
են աւստրո-մաքառ պետութեան սահմաններում, Գալ-
մախիայի, Երպատիայի և մանաւանդ Բոսնիա-Հերցե-
գովինայի մէջ—և, ճնշած օտար ուժի մի սակ, վաղուց
ձգաւում են միանալու իրենց ցեղակից Սերբիային...
Աւստրիական վերջին զորաշարժը ուղղւած է գլխաւոր

բազէս սեփական սլավ հպատակներէ դէմ, որքէ էին
հանուած հարէր հազարաւոր զինուորներ՝ ճնշելու հա-
մար... Բոսնիա-Հերցեգովինայի ապստամբութիւնը, որ
կարող էր պայթիլ, իբրև հեռանք սերբիական փա-
ռաւոր, յաղթանակներէ...

Հարաբերութեան միակեանութիւնը չի մտադել ի հարկէ,
անցեալի տխուր փորձերը: Իր ժամանակն ա խեղդել էր
իր բունաւոր ճիրաններում ժամանակակից Իտալիայի մի
մասը—Լուսարգիա, Վենետիկ—բայց այդ հզոր բունա-
պետութեան դէմ առող եկաւ մի Պի է մ օ Ն ա, իտա-
լական փորքի ու անկախ մի պետութիւն, որ իր շուրջը
համախմբելով հայրենիքի նւաճած բեկորները, պարզեց
յաղթանակաւորէն ապստամբութեան զօրը: Այսօր սեր-
բիական փորքի պետութիւնը կարող է դառնալ մի նոր
Պիեմոնտ, մի նոր կորիզ, որի շուրջը կարող են հետզ-
հետէ համախմբուի սերբութեան ցիրուցան հասանները
և ահաւոր պատերազմ հրատարակել Աւստրիոյ դէմ:

Ահա թէ որքեմ է մեծ վտանգը Վիեննայի կառա-
վարութեան համար: Եւ այդ դեռ բոլորը չէ: Կայ նաև
դուրմանական վտանգը՝ Երեք ու կէս միլիոն առաւել-
ները Տրանսիլվանիայի և Բուկովինի մէջ նոյնքան ճընշ-
ւած ու հարստահարած են, որքան և Բոսնիայի սեր-
բերը: Նրանք էլ, անշուշտ, ձգաւում են դէպի իրենց
հարազատ Պիեմոնտը—Ռումանիան Վերջին, թէև պաշ-
տօնապէս փարած է երեքպետեան համասեղութեան,
բայց նոյնպէս, անասարկօտ, ունի *revanche* իր մտա-
հոգութիւնը և չարիք վարան հարստեւելու, երբ կը
հասնի բարեխաղձ վարկեանը:

Իր մի աղբիւրներ մտատանջութեան... Աստիկը
ձեռքից ընկած, *Drang nach Osten*-ի ճանապարհը
փակած, պանեբրիզմի (համասերբութեան) ուրուա-
կանը առընդ ջցած և խոր, անգարմանելի պատեհ-
տուը ներսում... Աւստրիան այդպիսով մի ծանր ստա-
րուակ է պարուն թիրաքական հաշտարարութեան
կեղծ յետոյ՝ բացում է այժմ դուրմանական խեղիքը:
Արեւելեան մեծ հիւանդի հաշտները մարքելուց յետոյ՝
այժմ Աւստրիան է, որ նեաւում է յ չհրանգ մարդու՝
կացութեան մէջ...

Այգաւել է ժամանակակից իրարանցումի և ազգական
պատերապսութիւններէ բուն, հիմնական պատճառը:

Անսովոր է այդ իրարանցումը դ ա շ ն ա կ ի ց Պ ե ը
մ ա ն ի ա յ ու մ: Հնչում է արդէն ահազանգել, որո-
տում են կայսերական ձառերը,— գոռող, ազգամուռն,
բայց և միշտ մտահոգ—մտուլը հարեւաւոր ձեւերով
հոյովում է սլավոնական-Փրանսիական-բրիտանական
վտանգը և պետութիւնը շարունակում է անցնել իր
ազգական ուժերը: Աղիտարիզմի ամենաանհնջ մեքե-
նան, զինուորական ամենահզոր պետութիւնը, որ մինչև
օրս ամեն առթիւ և մի սեռակ գրգռիչ յաւակնու-
թեանը զգալ էր առիտ ամբողջ եւրոպային իր ճնշող

գերազանցութիւնը. — այսօր նա, — նոյնքերի գահաժեժ ընթացքի շահժահարած, երկիւղով նայում է իր շուրջը և զարկում է «Տակոնիստ» սպանուցող վանդաների դէմ... Արիճէլը [1-ի գլխուտը յայտը Աստորիան եր (նախաժամ միշտ խորթ է զգացող ինքիքը երեք-պիսեան գաշնահցութեան մէջ) և «Տա միակ յուսով գաշնահիցը պառակաւ, ներքուս գրեթէ անգամալուծած: Պրանսիան՝ թշնամի, Ռուսաստանը՝ թշնամի, Անգլիան՝ թշնամի, սլավոն հպատակները և բաղանեան պետութիւնների մեծ մասը՝ թշնամի... Այդպիսով, գերագոյն վառագի ժամին՝ Գերմանիան կորոզ է սեռնել ինքիքը պաշարւած մի շարք հարկու ոտններով, որոնց ընդարձակ թափարկումը մեծագոյն տեղը պիտի բռնեն սլավոն և կանաւ թեան վիճակների զանգուածները... Եղբարեան բարեւոյցը կարող է յետաւորել անորոշ ժամանակով, բայց թուում է թէ նա անխուսափելի է...

Պանգեբումանիզմ և պանսլավիզմ (համագերման և համասլավոն միութիւններ) ծառանում են դեմ յանգիման, իւրաքանչիւրը նախ ի ի ինքնուրու թեան, հեղանմանի իր տարածքը նշանաբաններով, իւրաքանչիւրը ստեղծագործող գուրս գալու իր արտարկա, վերացական ետութիւնից և գառնալու որոշ կոնկրետ և ծաւալուն մի հասանք: Ուր է մղում համաշխարհային էւոլյուսիոնի ալիքը...

Մ. Ա.

Կ Ե Ն Ս Ի Կ Ր Ա Կ Ա Կ

ՀԱՅԻ ԱՐԱՍ ԲԱՂԵՑՑԻ

Հաճի Արամ Գասպեան բնիկ բաղէջնի է. ծնած է 1875 մայիս 12-ին: Ունի խելագի ոգի և հաստատ նկարագիր: Գեռ գաղտնիկան աշակերտ էր, իր մէջ կըսկսի յեղափոխական ոգին արծարծելու և բաշխելու: Սերորի սիրելի զինուորներէն Սիմոնէն, 18 տարեկանին կը կազմէ մի փոքրիկ խումբ և կաշխատին Մշոյ գաշտի մէջ կազմած միութեան հետ յարաբերութեան մասնել: Այդ թակասներին կը կատի Մարգար վարժպետը, որով աւելի ևս յիշելով մէջ կը հրահրել վրեժխնդրական ոգին: Նոյն թակասնէն սարկի մը վերջ, Սերոր Աղբիւրը իր խուճրով երկիր կը ման: Ստորագրելու կուտ կը բուռնի Հաճի Արամ Բաղէջ լեռնին՝ բանի մը ընկերներով օգնութեան կը հասնին, բայց մինչև Սաւայ ըսած տեղ գեռ հասած՝ Սերորը սարկն կուտ ազատելով իրենց կը հանգիպի. միասին առնելով ու Բաղէջ Հաճի Արամի առն բերելով, մարտը 15 օր գաղանի կը պահէ: Այդ ժամանակ Սերոր գրամական օգնութեան խիստ պէտք ունենալուն՝ կ'որոշէ հանգանակու-

թիւն կատարել: Այդ գործն ալ այն ժամանակ շատ հեշտ բան էր: Հաճի Արամը յանն կ'առնէ Սերորի հետ քաղաք պատիլ առանց խորութեան թէ բարեկամի թէ անտանօթ հարուստներին գիտելով պէտք եղածի շարք գրամ հուսարեն: Արամը կը ստնէ նոյնիսկ Սերորի գրագրութիւնը շատ անգամներ: Մինչ այդ ժամանակ ազատ համարանի քաղաքի մէջ կը պաշտէր, երբ իր գրած նամակներէն մին աւարհանապիկի միջոցաւ կը բռնի: Գառավարութիւնը կըսկսի հետապնդել, բայց իր սլավոնութեան շնորհիւ կազատի:

Անկէ վերջ կըսկսի փախուսական կեանքը: Մէկ ամբողջ տարի Սերորի հետ կը պաշտէ և բանի մը կուտ ներս բռնելով, բաշխար կը կուտ: Ցարիէ մը վերջ, Սերորի խորհուրդով և յանձնարարականով կ'անցնի Կովկաս: Ազգաստ անցած ժամանակ Գուստայի բով վար-

1) Հ ա ճ ի Ա ի ր ա մ [Բ ա ղ է յ ը]

գապեանը մեծաբով կը մասնախնայուն բաւական կուտ վերջ, ազատելով կ'անցնի կերթայ Կարս: Ապա Թիֆլիս կերթայ և Յ տարի հոն կը գործէ: Ետք կը լսէ իր սիրելի ընկեր Սիմոնի մահը. կ'որոշէ անպայման երկիր վերադառնալ և գործը շարունակելու: Ապա մինչև Եգգիր և կաշխատի իււմը կազմել՝ երկիր մանելու: Ցարի մը կենալուն վերջ՝ Երևան կերթայ, ապա մի ընկերոջ հետ կ'անցնին Գարալագեանի և Բամբակաձորի շրջանը: Նորին գեպի Երևան և գեպի Եգգիր: Հոս իրեն ընկեր ունենալով քրեցի Պոլոսն (Պիտան), իր աննական գրամով կաշխատի նոր գիծ բանալ գեպի վան: Այդ միջոցին հոն կուտն նաև ապարդիջ Զուտայի Մանուկն և լեռնի Պետրոսն, որոնք ուժ կուտն գործին: Երեք տարի աշխատելուն վերջ, Եգգիրի գաւառական Բոգուսլաւախ աղբիւքներին կը հանգիպի. վերջապես կը յաղնին Չոռի, Միքայելոսի և Արշէլի վրայով մի գիծ բանալ:

Այս ժամանակներ, Բողոքայական քրդաբեր բնութիւնէն բազմաբարձ քրիստոնէական զինք կը փոխադրեն, Հաճի Արամ իր ընկերներով կ'որոշեն անէն գնով արգիլել: Ըստ անգամներ բերդերի Տեա դեպքի բունեղով կառնեն նրանց զէնքեր: Քրիստոնէական Բարամին, իր արգազարգութեան Տամար, Հաճի է ՓԸԼ ՓԸԼ կը կանչեն: Իսկ իրգիտիքը և շէր-ընկայ գիւղացիք՝ Հաճի յ'Գաշնակցութեանս որոշմամբ 2—3 քրիստոնէական սերտորի կ'ենթարկին: Արամը յանձնառու կ'ըլլայ և յաղորդութեամբ զուտ կը Տանի Սուս կառավարութիւնէն կը բաժնի ու կը բանաստեղծի ամբողջ 16 ամիս: Ըստ Նիւթական զՏոգորութիւններէն վերջ՝ Սիպիբ գնալէն և բանտէն կ'ազատուի Պոզոսի Տեա կ'որոշեն Բաղէշ գնալ և Տոն գործի սխալ: Կ'անցնի Բաղէշ, ուր բանտէր կը բանաստեղծէ, բայց գրամական զՏոգորութեամբ 1/2 ասրի բանաստեղծելէն վերջը կ'ազատուի: Ինչու նոյն ժամանակներ Պոզոս կ'անցնի Սասուն, անկէ Բաղէշ: Հաճի Արամ և Պոզոսը կըսկսին կազմակերպութեան և միևնոյն ժամանակ Սասնոյ օգնելու նպատակաւ Տանգաւարութիւն կ'ընեն Բաղէշ և կը յաղորդին Պոզոս կերթայ Արմէշ՝ փոխադրութեանց վրայ Տեղեկու: Ժամագործին կըստանին:

Հաճի Արամը կը գործէ Արմէշի մէջ յ'Մանուէլ՝ կեղծ անունով վերջին ասրիներ, այսինքն սահմանադրութեան ասնէն, կըսկսի իր Տոր Տեա ոչխարափառութեան ընկ: Ըստ անգամ վառայ կողմերէն ոչխար անտեղով իր ծերացած Տոր Տեա Հալեպ կերթայ: Այս անգամ ոչխարով միտսին երբ կրկին Հալեպ կերթար, քաղաքէն 8 ժամ Տեաուարութեան վրայ մին կը վազցնէ, սրտի երակներէն մին կը պայթի և մահն վայրենական կըլլայ (1912 թ. Տեպտ. 1-ին): Մարմինը Բաղէշ բերին: ամբողջ ժողովուրդը ողբաց անձնէր գործելը:

ՆՍՏՐԱՊ ԱՆՍՏՐԱՊԵԱՆ
(1870—1905)

Մշտնի էր Նազարը: Թաղի վարժարանը անարտեղէն ետքը ժառանգաւորներ, օրագործիքը Տանելու և ընտանիքին օգնելու Տամար:

Կը սիրէր որսորդութիւնը և լուսնան կը զարնէր: Առաքինութիւններ, որոնք կը փառաբանէր ժամանակը և յեղափոխական Տոգորով սարած երիտասարդութիւնը:

Նազար կանուխէն ժամ էր յեղափոխական շարքին մէջ: Իր պարզ խելքով Տանցած էր, որ Տասարակական շահը պէտք էր գերադասել անՏասարական և մեռնել Տարիներէ զաղափարին ու սեփական ժողովրդի բարութեան Տամար, եթէ պէտք էր:

Այս աղիւս ժամանակով սարած՝ Նազար շիրքաւ Տամարերէ, երբ ծագեցան Սասնոյ դեպքերը 1904-ին: Տուն և ընտանիք թողնելով գիշեր մը նա, ուրիշ կամար ընկերներու Տեա բարձրացաւ լեռ և միացաւ Անգարանի խումբին, որ պարզեր էր ըմբոստութեան գրոշը Սասնոյ բարձունքներուն վրայ:

Մշոյ և Գաշտի երիտասարդութիւնը շարժման, եռու զեռի մէջ էր: Հեռանկարը գրաւէր էր — բարենորոգւած կամ ինքնավար Հայաստանի յոյսերը թռչեցներ կուսակցի անոր: Իսկ դեպքերը սկսեցին էին — յոսանք՝ կը ծառանար զինեալ ոյժով իր տերերուն դէմ և սարկութեան ժուրը կը սրբեր իր ձեկակէն:

ԴՊիտուար զան կեօրակ՝ (Տայը արին ստեաւ) արՏամարական ձեռով շէր, որ կը զիմուարէին բարեկամները ու թշնամիները, այլ միտքերան կը զօղեն Տա-

Ն ա գ ա ր Ա Ն Ս Տ Ր Ա Պ Ե Ա Ն

յերու յանգաւարութիւն և քաղութիւնը, կազմակերպական յասկութիւններն ու կորովը: ԱրՏամարՏանը փոխւած էր յորգանքի:

Թուով թիշ էին յեղափոխականները: Սասունը պաշարւած էր 40,000 զօրով: Բայց ի՞նչ փոյթ, մեծ էր զաղափարի ոյժը և զօրաւոր բան 40,000 սուրկները:

Այս մեծ զաղափարի Տանեա, յանդուգն ու անձնէր կողմերէն մէկը Տայը Նազար, կուխներու սկիզբէն մինչև վերջը, մինչև իր Տերութեան ժաշը:

Մտա մտի մը ժամանկեցեալ Սասունի կուխներուն: Անգամ մը թշնամիներէն 8 Տոգի սպաննելով բերաւ անոնց զէնքերը: Բայց ինքն ալ ուսնէ վերաուարելով ինչա Մուշ: Առողջանալէն յետոյ կրկին միացաւ Անգարանիկին, ու ժամանկեցեալ Գոմբէրի, Կուրաւի, Շամիրամի, Աղթամարի կուխներուն: Յետոյ խումբին Տեա վանի վրայով անցաւ Պարակասան, ուր ձեռնը Տայ սեղական Տայգուկներու խմբին մէջ:

Բայց Նազար չէր կրնար գործեն ու երկրէն բաժնուիլ, սակէ Տեռու ձեար:

1905-ի գարնան սկիզբը Է. Յ. Գոշնայեցու թիւնը կը զինէր Փոխանի ձիաւոր խումբը Վասպուրական անցնելու համար: Նազար միացաւ խմբին:

Գարսիկա-թիւրք սահմանի, կոթուրի, լեռներուն վրայ խումբը կուի բռնեցաւ քրիզքրիւզ հետ: Անհասարակ էր: 18 կարիճներու զէճ եկան հասարակ լող շըրջակայ բոլոր աշիբեթները բազմաթիւ կուսոցներով:

Կախը եղաւ ահաւոր: Տղերը կուեցան ստիւններու նման ու... ինկան:

Քիւրդերը իրենց երգերուն ու գրամուծիւններուն մէջ ամենհասցուցին Փոխանի ու իր խմբին բառաթիւնը: Այսպէս և այստեղ, Տեռու Յարօճեն, ինկաւ Նազար նահասակ...:

Յարգանք անյայտ շիրմին:

ՄԱՂՁՅՏ

ԱՆՏՆԱԼԻ ԱՐՇԻՎՆԵՐՈՒՄ

ՍԱԼԱԹԻՍԻՆ ԱՂԵՃ

(1895 թ.)

ԻՆՔՆԱՍՏԵՏՅԱՆ ԱՌԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Դեպքէն երբեք ամիս տուա, կառավարութիւնը գազանի կերպով կը հրահանգէ թիւրք ժողովուրդը և անոց զէնք կը ջուռէ: շրջականներէ մինչև 20 ժամ հեռաւորութենէ թիւրք երևելիներ կը բերին: Հոփտեղեղի մէջ Մայաթիայէ գործի համար շրջակայ գիւղերը ամբողջ բանի ճ հայեր կը պահանջեն և կառավարութիւնը բոտ ամենայն ստիպութիւն կը ձեռնարկ փողովուրդը կառավարութեան և տաճկի հասարակութեան բռնած ընթացքէն որոշ տեսնելով թէ նպատակին գէշ է, բանի մը որ վստիկանաւ խանութիւն կը գոցեն, և դեպքէն Տիւրք որ տաւ առաջորդ. փոխանորդ Տայրը, կառավարութեան վարչապետը և բողոքականաց երէջը կը զինեն Ալի-Ռիզա փառային, ինչպէս՝ որ այս բաներուն առջևը ստանի: Ալի-Ռիզա փառային կը վստահացնէ զանոցը թէ, բանի որ ես կարգիմ, քրիստոնէսի մը մէկ մարդ սոքա՞մ չի կորսիլ... այս կարգի սուտ խոսքերով կը համազօ, որ երթնա խանութիւնը բանալ տան և ապահով ըլլան:

Հոկտ. 23 ժամ 4 1 2-ին 15-ի շաբթ թիւրք սրիկաներ կը յարձակին շուկային մօտ Համիլի-Ուլու խանի վրայ և հոն գտնուած բանի մը պանդուխտները կը զարնեն, սակէ կը յարձակին կրիճանեան սափրիչ Սարգսի խանութի վրայ, ուր կը մեղցնեն հինգ հայ և քիւրդ մը (այս վերջինը կառիկի եղբը), երբ մեռած քիւրդը կը տեսնեն, կրտսերն պատու և կանչը տուա, թէ հայ սափրիչը մեղսիչն է: ասան քիւրդին վերջ կտրած է... այս դեպքէն վրայ շարքը կը սաստիկանայ և կրտսերն կառավարութեան տուած հրահանգին համեմատ գործադրել պարտաւթիւնները:

Արքէն բոլոր տաճկի երևելի սուսներու մէջ տաւջուց

շրջակայ գիւղերու թիւրքերը գալով լեցած են եղբր, նուէ շատ մը բերդ գողցակներ, բացի 1200 քարքերէ, որ դեպքէնէն բանի մը որ տաւ զէնքի կամչաւու ըլլալով, այդ որը զինեցան հարգատարն հարգած: Մարտին և Պերտան Անգլիան, փոքին ձայնով ամենայն կանոնաւորութեամբ գործի կրկին: Երբ շարքը կը սաստիկանայ, կտու. շնքին շրջականները խանութ ունեցող 40 Տ ա յ եր և է ի ՚ն և է Գ աղտուած, թիւթիւն և այլը, կ ա պ ո ս ու ՚ն է ն կ ա. շ է Ք ը, որուն վերայադրեն փաշան ու կտու. բարձրատարնած պաշտաններ, այդ գոփոխին պարը կը գտնեն եղբր: Ինչպէս փաշան ժողով կը դուստրէ քաղաքին դեպքին և այս անցքերու մասին խորհրդակցելու համար Այդ ժողովին մէջ կտու. նպատակին և փախաքներուն առտեղեակ հրամանատար Ապտուլլահ էֆ. կ'ընէ թէ, այդ յանձնաւորները պաշտպանելու են և թէ ինքը կրնայ 200 զըրջով շուկայի դեպքին ու առջև տունէն: Բայց միւսներուն տուած խորհրդը կ'ըլլայ թէ, իրենք ժողովուրդէն վտեղանալ չեն կրնար մեկը պաշտպանել: Այս ժողովակապառ երևելիներն են. — Հարէճի գտած Ապտուլլահ աղա, հրամանատար Ապտի գտած Ալի պէկ, Միւլիկի գտած Մուհամետ աղա և հրամանատար Խաղաղ գտած փաշա, որոնք սրբէն երբեք որ տաւ կառավարչին և մի. Ֆէթիին հետ որոշած են երգումով երկուշաբթի որը շարքը սկսի, տուանց մեկին խնայելու: Ուստի այդ յանձնած 40 հայերու քանի մը ստիպանալ ստղով իբր թէ զօրանց կը արկեն, հոն անոնց կենքը սպահովուա համար, բայց հազիւ թէ դանձն գուրս կեցին, գուրիթին մէջ մեղկացնելով կը պահանջեն և մարմինները յուստեղով գուրս կը ձեռնեն: Այդ 40 հարկէն շարք միայն հեռազրատան պարտալ մեկ սենեկին մէջ պահուցելով իրիկուան ժամը 12-էն վերջ, պատահաններէն ցատկելով փողոցը կը փախին, որոնցմէ մեկը զառախ մէջ սպանուելով, քուրդ գտնուած 200 իրաններն ալ կը յափշտակեն: Երկուքը Պէթոտի գտած Ա. Տեհուտի սուրբ կ'ապտարանին ու կը պաշտպանելին և միւրը Ս. Պաղտոյան, բան տարեկան գեռատաի երկուստեղ մը՝ զօրանոցը Լինկա Գաւային. քով կրկնով, փաշան զինեցաւ ըր հետ կտու. կը զրկէ, որ պաշտպանի, ճամբան այն ալ կը մեղցնեն: Այդ 40 հարկէն այն երկուքը միայն կապտան, որ Պէթոտի գտակին սուրբ սպաստանած էին: Մէկը իր զառան ֆրանսիներէի գաւառուն և միւսն ալ անոր սիրոյն համար: Հաւային գէպի սուտ փախող քրիստոնէսները կը զարնեն, որովհետև զինեցալ զօրքեր և բերդեր ամեն փողոցներու գլուխ բռնած էին: Ութը թիւրք վանառակները գիւնայով թէ, Երբեքստուա խանին մէջ 20 հոտ, բնիկ թէ պանդուխտ, վանառակներ կան, կերթնա հոն և դանքեր կողմերով, բնու չեն թողար: որ սրբի թիւրք հոն մանէ, պատարակելով թէ «հոն հայ չկայ և երկնք իրենց սարսաղը պիտի պաշտպանեն»: Այս ութը թիւրքերը հայ վանառակներուն ամեն տեսակ վախ ապրով, անոնց բոլոր ունեցածները 20 Տ քաղաք սակի սպաքը ու ստակ իրենց սենեակներ կը փոխադրեն և հայերն ալ ժողովայ մղիթի կը ձեռնուեն ստակ կը պահեն, խոտանալով որ անոնց կերակուր ու պաշտպանութիւն չպիտի խնայեն: Ընդհակառակն միւս առաւ.՝ բանի որ սրիկաներու լողը սուղով մեղցնել կուտան, որով անոնց բոլոր ինչքեր կ'իւրացնեն:

Դեպքէն վերջ, այս զհեղու ըրտանիքներ կը բողոքեն կառավարութեան թէ, խանը չկողմուցեցաւ, ու մեր ապարաքները վերցած են... սրբիւրքը այն կըլլայ, որ կտուավարութիւնը ամեն բան ստուգելէ վերջ, 2000 լիբա բաժին

կանուէ միայն 300 իրա ժառանգներուն կը բաժնէ: Լաճի Ապրտուլաս էֆի, որ ինչպէս ըսի, կառավարութեան նպատակին անգիտակ բառասուն հայերը պաշտպանել ուզած էր, անոր քառանձ ընթացքին շինուալով խնջ հասցնել, կը դառնայ շուկային մէջ իր խանի, գոճերը կը գործէ և զինքն մարդիկ կենդանով, յերջ գտնուած 30 հայերը կը պաշտպանէ: Թէև քանի մը անգամ խանին վրայ յարակուսմ կ'ըլլայ, կրակ կը ձգեն, բայց չեն յաշտիք կեսարացի Սարգիս և խորհրդ և միտ անները ձեռք տանել: Այոգեմ Նարար գտնուած հայերը և 10-ը պաշտպանելէ վերջ, ապահովութեամբ իրենց տեղերը կը հասցնեն:

Ըսուիայի Լարգի ու կողպարու լճնայէ վերջ բոլոր տեղացի և շրջակայի թիւրքերը, ջերիւրքեր և կանոնաւոր զորքերը կը յարակնին թաւարու վրայ, յան Ս. Կարաթիւն թաւը, ուր հայոց ասուր թիւրքերու բնակարաններու հնախանուէ, Հայերէն զենք ունեցողներ ստիպուել կըսպին կուսի, իսկ ըսուցնողներն ալ գործելի ու մարթելի... Թաղի երեւելիներէն Սարգս պէյի հօր հարց որդիք չհետեին և Այի պէյերը կը ստաննէ, որ իրենց յասերը 150-ի շ ա փ հ ա յ ե բ ի ա ս ս ե զ ի ն ե ք լ լ ա լ ո ղ զ ե ն ու զ ե բ յ ա զ ի ն ի իրենց զինքը պաշտպանելով, կերթան անոնց և բոլոր թաւացոց հազար երգումներով ու խոստումներով կ'առաջարկեն, որ ծանարպիս ինչքերին, սպիտ, արծաթ հոսերին առնելով իրենց տունները քան ապաստանին. ա ն ն ջ ա լ հ ա մ զ լ ա լ ո ղ ա յ զ կ ե ղ զ ի ն ո ս ո ս լ զ ե բ ու զ 500 հոգի արու և ել ծանր ու մեծ իրենց կրել կրցած ապրանքներն առնելով կերթան անոնց տանները կտուտել կրելով այդ մարդոց տուններու մէջ մնացածները իրազատել իրենց ասուրք կրակի տայ, առանց ամենափոքր ընդգիծութեան մը հանդիպելու. սեւ մեկին կողմէ: Այի պէյի իր հօրքերը երկու որ պահելէ վերջ, իսլամութեան կ'առաջարկէ անոնց, որոնք մէկ բերան կը մարծնու Պէյերը այդ մարծումն զարմառով կը գտանն անոնցմէ 150 երեսասարգ և կ'ըսեն թէ քանի որ իսլամութեան շէք ընդունելը, թիւրքերը մեր տուններուն վրայ ալ պիտի յարակնին, ուստի ձեռ զորանոցը զինքն, որ պաշտպանուի: Այդ 150 երեսասարգները հաղի. զուր կելլեն, քանի մը հազար արեւաարու գաղաններէ կազմուած խուժան մը վրանին յարակնելով ամենքն ալ կարու կարու կ'ընեն, որոնց մէջէն միայն մէկը Յ. Դերուսիկեան՝ ճամբա ծածկ անցնող Յերակահի կուռու գետակին մէջ էլ ձեռակ և լողալով կը յաշտիք ապաստի ու իր տունը ապաստանելի, ուր ուժը որ անութի ծարու. Նիւրոնի մը մէջ պահուելով, երեսուն կ'ըլլէ այդ զեպքերի պատմանը:

Այդ թաղին մէջ մնացող ջրխոսանները գեւ երբ որ ալ կը պատերազմին, յորում 120-ի շափ թիւրքեր կ'իջնան: Ոսկերչեան Յակոբ 55 զ ի ն ե ա լ ե բ ի ա ս ս ա բ գ զ ն ե ու ղ կ ը գ ի մ ս գ ը և Տ ե ը լ ա ա ս ս թ ի լ ա ը ք ե բ ու ղ միջոց և հրգեհճ իր տունը կը հասնի. այն տանն ճարահասեալ Տոբ ապաստանող իր բոլոր զբաղներով մեկուեղ երկի մարդիկ կը կորուսին, կիներն ու ձանուկները կը յաշտիք Ս. Երզրու. եկեղեցին փախել: Այդ տանը առնէ հինգ որսակ կուս միջոցի կը մ թ ե ու ն ի ի 27 թ ի լ ա ը ք ե բ ու ղ Նոյնպես Ս ս լ ը թ ա ս ե ա Ս ա բ գ ի ա ը ջ ա ի մ ը գ բ ա ս ց ի ն ե բ ո ղ մ ի ա ս ց ա ծ. յ ա բ լ ա կ ո ղ ն ե բ ու ղ կ ը գ ի մ ս գ ը և 18 թ ի լ ա ը ք ե բ ու ղ ա յ ա ն ե ն լ ե ղ ի բ ժ լ, կրակը կը սառնէ հասնելով իրենք ալ տանը մէջ կը վառին:

Մայր եկեղեցու թաղին մէջ Ա. Սարաֆեանի տան վրայ քանի մը հարիւր հոգի յարակնելով, տանը մէջ գտնուողները որ մը զիմազորելէ վերջ, սեռեւելով որ ճար չկայ, զիշերը այդգիներուն մէջէն եկեղեցին կը փախին: Դեպքին Գ-ըք օրը եկեղեցին 5 վայրկեան հեռուարութեան ունեցող Քըզըլ-Քէշիշեանի յազարէթ աղայի տան մէջ կ'ապաստանին իր բարեկամներէն և զբացիներէն 300 հոգի շափ անկնք: Նապարեթ իրենց զերգաւանակը վառելը բարեկամ թիւրք երեւելիներէն Սիւլիի քառե Մուհամա աղայի զիմազոր, անոր պաշտպանութեանը կը խնդրէ: Մուհամա աղա Նապարեթի կ'ըսէ թէ, դնա անհոգ եղիր, բոլոր ձեր տանը եղողներուն զենքերը հաւաքելով կատարէ, որ մէկը զենքը ձայն չհանի, ես առ տուն կամ կառավարութեան զօրք տանելով և կամ իմ մարդիկներով առանց մէկին քիթը արեւունելու կը պաշտպանեմ: Միւս օրը պարտալ տեղը կապանեն յիշուայի օգնութեան, անոնց անդ վարալ խուժանի մէջ մտը կը լեցնեն փողոցը: Կը հրգեհճն, կտուր ճամաղի տունները լեցնելով, այդ տունն ալ կը բռնկին, ճարահաս գունն բուրս կը փախի կրակէն ապաստելու համար և թշնամներուն ձեռք կ'իջնան:

Գտնուելու մասի վրայ համբուած մարդիկ ալ որ բացառութեան օրէնքը գործողներու համար, իրենց ապաստանատեղներուն ինչպեցին, և հակուսել կայեղեցական հրամանին ջանացին կարելի եղանակ շափ թիւրքերուն տունները: Անոնց զինասարներն են Նազուլ փաշան, յեաոյ Նարար Ա. հա գառե Օսման, Ըրուշիկ յսելի եֆենտի և Լաճի Ապտուլաս էֆենտի:

Աջատաղի Պաշեան և Քիւրէճիկի աշիւթները, որոնց առաջինը 24 և երրորդը 36 զիւր սեփ, հակուսել իրենց կառավարութեան կողմէ քանիցս զիւր հրաճարին, չեն գար Մուլաթիտի կատարելու և կողպարելու: Եւ կը պահեն ու կը պաշտպանեն իրենց մէջ գտնուող հայերէն քան, Մուլաթիտին իրենց ըմ ապաստանող 100-է աւելի ընտանիքներ:

Յիշատակելի են ինքնապաշտպանութեան մի քանի փորձեր: Մայր եկեղեցու թաղին մէջ Սարաֆեանի Աստուր աղայի տան վրայ կը յարակնին քանի մը հարիւր հոգի, անոնց ալ որ մը զիմազորելէ վերջ, սեռեւելով թէ ճար չկայ, զիշերախ այդիկներուն մէջէն կը փախին եկեղեցի:

Աժ թաղի մէջ ալ գտնուցանող տուններ, որ բէշ կամ շատ զիմազորելու և երբ տեսան թէ ալ յայտ չկայ, կրցողները փախան Ս. Երզրուութեան կամ կաթողիկէներու եկեղեցիները: Ս. Երզրուութեան թաղին մէջէն զիմազոր տուններ յիշատակու արժանի են՝ Պիտանեաններու, Աօզդարեաններու, Չիթախանեաններ, ՏԵ Գաւթեաններու, Անարեաններու, Ուսուաններու, Ղրզըլ Քէշիշեաններու, Ճիվեկեկեաններու և ուրիշ շատ տաններ:

Գեւ թիւրքերը եկեղեցիին վրայ չյարական՝ հոն ապաստանողները ճամաղի տուններէն բառական սուսելիք բերելով ճամաղը կը լեցնեն: Երկրաշարժի տանն այս եկեղեցիին զմեթը մնաւած ըլլալով, սարի եր առաջ բազում և երբ կանգունը շափ զմեթներն կատարը բարձրացնելով՝ ձմեռու համար առժամանակեան կեցով վրան տախտակով և կը գմբարով ծածկած են, որպես զի գարունը բանջելով շինեն ծողովուրդը եկեղեցին հաւաքելու վերջ, զմեթներն մէջ բարձրացող սանդղակ կը կը շինեն և քանի մը կամ գուն փորձելու ըսելի հօր կը բանան. ձեւ կերպար

Թիւրքին ձկն եկեղեցիին արեւելեան կողմ եղող բարձր առանի ծառի մը վրայ ելած եկեղեցիին պատուհանէն ներս գնալով կ'աճակէ։ Տայ երեսասարը այս բանը տեսնելով, ընկերներուն կը ցուցնէ և ճիշտ բերնին գնալով մը զարնելով կ'ապակէ ծառէն վար։ այդ երեսասարը ապէ՛կ զատ 2 քիւրգեր այ կը մտնցնէ այդ որը ու բանի մը ընկերներով դուրս երկելով, անոնց մարթիթիները կը բերէ եկեղեցի։ Վըստի թէ հայերը իրենց մնացուցածներուն վրայէն 100-ի շատ մարթիթի ձևը ձգել յաջողած են։

Եկեղեցիին առջեւ եղած հայու մը առան զազուորի կերպով 25 նշանաւոր քիւրգեր կը մտնեն, ապէ՛կ մատուռին առնիքը երկելով եկեղեցիին մէջ քարիւղ լեցնելու և կրակ տալու համար։ 200 գինեայ հայեր այդ առանը կը պաշարեն և դուռը կտորտայ, այդ 25-ան այդ մնացնեն, իրենցմէ միայն մեկ-երկու հոգի կը վերաուրին։

Այսպէս եկեղեցիին կռուի կը շարունակուի և կառավարութիւնը ու Թիւրքերը սեպան թէ վնասը իրենց է, եկեղեցիին ծանեցողը կը տակալել շարաշատ և անոր զիսկը վերջնելու գաղտնիներն ալ անոր վրայ կ'իյնան ու իրենց զենքերն ալ հայերէն գրառուելով իրենց զեմ կը դործածուի, ուստի Սուսանէ նախորդ գոյմագամ Հաշիմ պէյ, որ Սուսանի գեղաբնէ վերջ կաշատանի ըլլալով Մայրձիւրի բնու կուժիւն հաստատած էր և Պէ՛հէնիին գոյմագամ Եղազուզ վաշան վաշտ մը զօրքով եկեղեցի գալով հաշտութիւն կ'առաջարկէին, խոստանալով, որ յանձնուել վերջը և մեկուս շարիք պիտի չպատահի։ Քահանաները և ժողովրդեան բեկելիններն ստանք և բողոքականաց երեքը պատ։ Մարտիրոս հաւանութիւն ցոյց կուտան։ այդ երկուք ժողովրդեան մէկ մասը կը յանձնուի և միւս մասը կը չիայ։ Տեսեալով առաւուս, այդ միջոցին կարգը երկասարքերը տեսնելով թէ ստեղծած են Թիւրքաց յանձնելի, նախընթաց գեղաբերու մէջ ալ անոնց սուտ խոստումներուն և սուտ երգումներուն տեղիք ըլլալով իրենց անձն ու պատիւը անոնց յանձնելու անվտանգ, մահը կենց ունեւազան համարելով, ան էն ան սպանուած թէ ան կը դիմեն։ Հարիւրի շատ 18—25 տարեկան երեսասարդներ քաղաքէն 8—10 ժամ հեռու Պալեան և Քիւրքե՛նքը ըստ Աղճատաղի աշիւթներուն բոզ կը փակին, որովհետեւ այդ աշիւթները յզգուպող ըլլալով հակառակ կառավարութեան հրաւերին ու ջանքերուն աւարտ եկած չէին և երկէ գաւառ ալ ըլլային, կենցողը կը ինայէին։ Այնչափ մը երիտասարդ ալ գեղի Արարիկը եր փակին, բայց Մայրձիւրիան և ժամ հետի, որը զՅըզ կեցող ըստան տեղը կուգան, իրենց զեմ կը գտնեն Սենածոցի աշիւթները, որ մեծ բազումութեամբ Մայրձիւրի գործերը և կողպատելու կուգան։ Հայ երիտասարդները այդտեղ 2 ժամ պատեղապիկ յետոյ, 4-ը միայն կը յաջողին գեղի ետ փակելի։ կերթած միւֆթիին տուածը կ'ապաստանին, միւֆթիին 2 որ պահելէ վերջ կ'ուստիտութիւն կ'առաջարկէ անոնց։ այդ 4-էն քիւրքեղեցիէնս գեղաքը կը թլպատար և իր կենցողը կապակէ, միւս երեքը միւֆթիին կատարութեան զո՛հ կերթան։ Իսկ Աղճատաղ փակող երեսասարդները գեղաքին գաղտնիքն վերջ, անվտան ու ապահով կը դառնան ետ։

Մտացած ժողովուրդը յանձնելով քիւրգերու և Թիւրքերու, արևոթին մէջն անցնելով մեծ տեսակ անարգանք կը տանեն, շուկայի 5 պահուկները կը լեցնեն անթիթի, ծառու և մերկ տեղացող ձիւնին տակ։ . .

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Փ Ե Լ Ի Ս Ո Փ Ո Ւ Յ Ա Վ Ա Կ Ը

Լ Ա Վ Ր Ո Վ Ի Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Փ Ե Լ Ի Ս Ո Փ Ո Ւ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Լ Է

V

Կ Ո Ւ Հ Տ Ո Ւ Ր Ա Ե Ն Ի Ղ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Լ Է

Եկեղ կարգի երեսոյքներ անցան եկեղայ կեանքում.—կուրուսու և պատմութիւն. — Եսորդակն երեք օրգաններ մարդկային մտի պատմութեան մէջ. — Բաղաւմախիբութեան խորք զուպներն և որսործ խաղախիբութեան վայրենիները. —

Այն ըլլալ երեսոյքները, որ փուսած են անցեալ և ներկայ կենացի ընդարձակ մակերևութի վրայ, Լ-վորովը բաժանում և երկու տարբեր կարգի Մի կարգի երեսոյքներին արձողութիւնը կազմում է արպակն անանուած դուռնաբանի կուրուսութեան կամ, ինչպէս հեղինակը յաճախակի գործ է անում, կ'ուսուրած անուսահ հասարակ երկրորդ կարգի երեսոյքները կազմում են այն, ինչ որ մենք պատմութիւն, կամ պատմական պրօպրիէս պիտի անանենք։ Պատմութիւն և կուրուսութեան, այսպիսով կանգնած են իրար դէմ, Թշնամարտը ծառայում մէկը միւսի հանդէպ։ Ուստի է անանգաբանը, կուրուսութեան կը նշանակէ թող և պատմականը, պրօպրիէսը։ Ուստի է վերջինս, կը նշանակէ թող և առայինը։

Լ-վորով մի անգամ աւելի մատիկից և բնորոշում կուրուսութեան (մշակոյթ, culture) այս խառնուրդով դուրս տուքան, առում է նա, հասարակականացող մեկերի և հոգեկան երեսոյքներն այն միտմարտն է, որը մարդկային աննահեռուսը դարաշրջաններում, ինչպէս և յետագայ արդող պատմութեան ընթացքում, սերնդից-սերունդ յաղորդուում է անանց փոփոխութեան Ըստինքեան հասկանալի է, որ հարցը այստեղ էակնանին է վերաբերում և ոչ մեկանանին. բաժանուած ունի օրտա մարանակն է, ըսն ժամանակագրական և տեղ-գրական Պատմական կենացի տարբեր էպոխաներում մենք գտնում ենք Մայրուն, անանգական տարբեր, որոնք կողք-կողքի իրենց օրոյութիւնն են պահպանում փոփոխուող, մարդկային գիտակցական գործողութիւններին յարմարուող տարբերի հետ։

Ստեղծ, այդ Մայրուն, անանգական երեսոյքները չեն կարող պատմութիւն ստեղծել. չեն կարող, որովհետեւ ինչ որ պատմութիւնը հնարուող է դարձնում, դա պատմականագրական կենացի մէջ գիտակցող էն և փոփոխուող էն և անանգականը, հասարակական կենացի մէջ պատմութիւնից դուրս Մայրուն տարբերի կոմպլեքսն է, զրանց բոլորի արձողութիւնը։ Այս մարդը քարը, օրինակ, չունի իր պատմութիւնը, որովհետեւ ինչ որ որոշողն է նրան արպակն դիւնելով, դա Մայրունն է նրա մէջ, մշտապէս, անանգորեն կրկնուողը։ Երեկ նա այն էր, և ապէ՛կ, ինչ է նա այսօր. վաղը նա կը մնայ նոյնը։ Անակոնցող, զարգացումն ենթարկող ոյժ պատմութեան

կառուցման և նրան այդ իսկ պատճառով է, որ պահպանում է նրան նաև պատմութիւնը: Եթէ կուզէք, նա ունի հիւշուաւրս՝ բայց երբեք պատմութիւն:

Այս որոշմի բաժանման համեմատ Լափրովի համար պատմութիւնը որպէս և պարզ ևս այլ բան չէ, բայց թէ՛ ջննդագրական մասնագէտ լինելու և մի քանի շահուած կուլտուրական կամ, ինչպէս մի այլ անգամ գրում է՝ կուլտուրայի յաջած հարուստը՝ քննադատորէն մասնող անձնաւորութիւնների կողմից:

Ահմերէ է, որ պատմութիւնը սկսում է ո՛չ թէ այն վարկենքներից, երբ նախամարդը ոտք է դնում հպտմական թատերաբեմի վրայ, իր կենդանաբանական նախորդներից սարսբեր քայլերու ձևով, այլ այն ժամանակից, երբ քննադատական մասնադուրութիւնը սկզբնաւորում է նրա մէջ և նրա կեանքի մի բաժինը կազմում: Ահմերէ է նոյնպէս, որ ռուսաւորումն վերջանում է ոչ այն վարկենքներից, երբ պատմական պրոցեսն է սկզբնաւորւում թէ ինչ փոխարարելութիւնների կան երկուսի միջև — պատմական պրոցեսն և կուլտուրայի — սարսբեր ժամանակաշրջաններում, այդ հարցին Լափրովը ներքան ունի շատ լուրջ, արժեքաւոր էջեր, իր մի շարք գրականների մէջ Որբան և ուշագրու են այդ էջերը, մենք ստիպուած ենք անցնել զրանց վրայից, նիւթիս ասճամանները չ'ընդարձակելու մասհոգութեամբ: Կարեանքի շեշտելու պէտք միայն, թէ ինչպէ՞ս է պատմաբանութեամբ Լափրովը քննադատում մասնադուրութեան զարգացման ընթացքը մարդկային հասարակութեան մէջ:

Այս հարցով զբաղուել է նա առանձնապէս Ո՞րբայից մտքի պատմութեան մի փորձ՝ խոշոր աշխատութեան մէջ: Զուարթուած այդ երկի երկու ընդարձակ հատորներում Լափրովը գերման գիտնականի մանրակրկիտութեամբ, լայն երևուցիւթեամբ և վերլուծական կարողութեամբ, վարպետորէն լուծել է այդ խնդիրը:

Նա ցոյց է առիխ, որ մարդկային միջնայմուտայ հպտմութիւնը՝ երբեք խոշոր, յարդրական շրջաններ է ունեցել: Սկզբնականը զուտ անթրոպոլոգիական (մարդաբանական) կամ նախապատմական շրջանն է, որանց բացարձակորէն սիրապետողը աւանդականն է, առփուրականը, կենդանականն է: Անթրոպոլոգիական կամ բնաբանական պահանջների շրջանից զուրս հենց հետէ զարգանում է որոշ անասնական և սը-զուտ բնախօսական պահանջների մի ուրիշ շրջան: Երևան են գալիս նախնական տեխնիկայի քիչ-շատ պլանայափ ձևեր, մարդ-անհասարակականապէս ազատուած է իր զուտ բնախօսական-կենդանական մղումներից, բայց ոչ այնչափ, որ կարողանայ ջննդագրական լինելու և զարգացման պահանջը առաջանել:

Երկրորդ շրջանի նոյնում, նոր զարթնած պահանջների թելադրութեամբ կազմաւորում է երրորդը:

Տեսնուածեան. տեխնիկայի, մարդկային մտքի փոխադրելութիւններից բարդանում, փիլազոփաւորում են հասարակական պրոցեսները: քննադատութիւնը սկսում է պահանջ դառնալ, առաջանում է զարգացման կարիքը: Ջարգացման կարիքի այս շրջանին է, իրօք, որ սկսում է իսկական պատմական կեանքը: Այդ շրջանում է, որ սակ ապրող անհասարակութեան հանդէպ հասարակութեանը, քննադատող, առաջադիմող անձնաւորութիւն:

Չափազանց սխալ կը լինէր, եթէ դատարկային մտքի պատմութեան՝ այս սխալմաստիկ պատկերացումից յետոյ հարց դրէր, թէ Լափրովի տեսակետով ո՞ր եպոխաներում են սկսում այդ շրջաններից ամեն մէկը և որտե՞ղ վերջանում գրանք: Այդ երեք շրջանների հետեւողականութիւնը ևս սակ ժամանակի հետեւողականութիւն չէ:

Նախապատմական շրջանի մէջ, անշուշտ, չի կարող պատմական շրջանի մարդ-անձնաւորութիւնը երևան գալ հասարակական իր աճողը արժեքով: Բայց պատմական կեանքում քննադատական անձնաւորութիւնների կողքին գտնուած է միշտ նախապատմական, կամ պատմութիւնից զուրս ճանաչանքների բազմութիւնը:

Այդ հոն բազմութեան մէջ մենք տեսնում ենք երկու, իրարից միանգամայն տարբեր կատեգորիաներ: Այն հսկայական զանգւածները, որոնք բնանաւորած գերմարդկային աշխատանքով, կեանքի միջոցների համար մարտուղով, ոչ ժամանակ և ոչ էլ հասարակութիւն են ունեցել գիտակցական կեանք վարելու, մի կատեգորիա են կազմում:

Այդ դասակարգումին պատկանող անհասանելի կենսապայմանները թոյլ չեն աւել զրանց՝ աւանդական կուլտուրային մասնաշրջան քննադատական մասնադուրութեամբ և փոփոխել այն: Դրանք մարդկութեան զոհերն են, ոչ ի վէլ էլ զարցիտ խորթ զաւակն էր, որոնց արեան և աշխատանքի գնովն է առնուած ամեն բան, ինչ պատմական կեանքի բարձր կողմերն են կազմում:

Պատմութիւնից զուրս ճանաչած միւս կարգի տարբերը որտե՞ր է: Ես զարգացման կուլտուրական զարգացման կեանքի միջոցով, առնուած պատմութեան պատմական կեանքի բարձր հատուն պատմութեանը, որոնք ստեղծուել են հարիւր միլիոնաւորների զառն աշխատանքով: Դրանք երբեք չեն մասնում պատմութիւնը թելուզ մի քայլ առաջ քաշելու համար: Դրանք ապրում են կրկին աւանդական կուլտուրայով, նրա մէջ նրա համար երբեք փորձ չեն անում հասկանալու այն միջավայրը, որանց ապրում է վայելում են իրենք: քննադատական, կամ բնական կերպով իրենց շրջապատը փոփոխելու ամենաթիւթէ պահանջն առգամ չունին զրանք: Խորհրդապայտական և բնազանցական ճանաչանքների ամենահոգաւոր խնամողներն են, մարդկային զարգացման *impedimento*-ն, խոչընդոտը: Բարձր

կուլուրայի այդ վարենիները մարդկային մշուշապատ մասնազուծեան ֆայրոզների համար ամենապարարտ հոգն են ներկայացնում:

Թուփ շատ են եղել առաջներում, բիշ չեն և՛ այժմ — բարձր կարգի այդ վարենիները: Գիտեցի՞ք դասային, ժառանգական, ընտանական խորհուրդները և ժողովները, ամեն տեղ մեծամասնութիւն են կազմում դրանք: Գրանց կը հանդիպէք դուք հոգևորական հերարխիաներում և դասաստանական դասի մէջ: Գրանք ցրած են յաճախ համալսարանական ամբիօնների վրայ: Գիտական նեմարանների և ընկերութիւնների մեծամասնութիւնն են կազմում: Բնորոշ օրինակներ աեսնում ենք ամենից յաճախակի, մեծ վեպերների, Եստաբուրների, հասարակագիտական նախագահների մէջ: միապետական գահերի վրայ...

Բարձր կուլուրայի վարենին սրբազան սաճարներն է յաճախում, Եռնաստանում ըմբշմարտական վարժութիւններով և զբաղւած, հին Հռոմում զոհարեութիւնները բոլոր մանրամասնութիւններին և Եանօթի Նա, պատմական դարաշրջանում սպորոգ բայց կամօրին պատմութիւնից զուրս ֆայրոս մեջ բարձր կարգի վարենին, Թափմաս Ալփինացու սեկնութիւններն և լրում XIII դարում. բնախօսութիւնից կամ հաստեական իրաւունքից շննութիւն և բռնում XIX դարում, որովհետև այդպէս են անում և ուրիշները: Ամմանին որպէս յարգանք արւած հանգէաներին և մասնակցում եռանդով, Աթէնքի Թատրոններում Ասօփօզէտի սասանուրները լրում, Պոլիզէում գլաղիատորներին ծափահարում, Ենկալոք սողում գեպի Վոյս Մտրիամի սրբութիւնները՝ Գերապուլօփեան սաճարի մէջ: Արշիլոյին դամբեսային կամ Որնանին մեծարում: Գարիզում, հոմաուլի գեմ դոնները իրարից հանում: Լոնգանում, երբե՛ք իրեն հաշիւ չապով, թէ ինչու, ո՛ւմ համար:

Գլատական պրօգրէսի վրայ դրանց ազդեցութիւնը միանգամայն բացասական է, դժարացնողը բայց ոչ խափանող, որովհետև դրանց կողքին կան շննադատօրէն մասնազուծել, կայ հասարակական ոյժ գործան պատմական մասնաբանութիւնը: Նա է, որ հրատարակ նեուելով պարտականութեան իր գիտակցութեամբ, ամենամիճակներին կոխ և յայտարարում հասարակագիտորէ ան անասական և բազարական ձևերի դեմ, որոնք նակատագրօրէն ստեղծում են բազարակրթութեան խորթ վաւակների հոծ բազմութիւնը. բազմութիւն, որ առանց իր յանցանքի, պատմական կեանքից զուրս և ֆայրո Նա և զարգացման պահանջ առաջնորդը Նա և աւանդական կուլուրայի յայթհարհարողը, այլ և իրականացնողը պատմական պրօգրէսի:

Պրօգրէս. սակայն ի՛նչ և հասկանում: Լակրօլը այդ բառի ստի 8եաններ:

Ս Ն Ա Ր

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ր Ժ Մ Ա Ն

Ն Ա Խ Ա Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

IX

ՎՍԻՍՏԱՆԻՍԻՍԵԱՆ ԵԱՐՉՈՒՄԸ
ԱՐԵՆԻՍԵԱՆ ԼԱՍԵՐԻ ՄԷՋ

Պօստայ մամուլը եւ հայասանցու վիճակը. — Քաղաքացիական մտազանգեւ. — Ն. Միսանեան. — Ազատամտութիւն եւ կրօնական ազդեակիզ. — Յ. Ուլան. — «Լասաւորեայի» եւ «խաւարեայի». — Կուսակցական պայտաի այլանուութ. — Մտնօրիքն եւ պրօփօստիօն. — Մամուլ Հայասանի մէջ. — Խիսանեան եւ «Արձուի Վասպուրականի». — Որ եւ բողոմ — Ալիբան եւ Նիսիան. — Վանցի առաւելը մեծ նայելի ատանի մէջ. — Դրձուր Իրստանցիկ հասկանալութեան. — Խիսանեան, իրէն միջակէտ անցնող եւ մասնառոգ հայ աշխարհի. — Վարագի «Արձուիկները». — Քոնստանտին, Մուսանեան, Բաճմի. — Հայկական դժբախտ 50-ական թակասներին. — Խիսանեան Մուսան եւ հայոց ապաստարանը գաղափարը. —

Մամուլը ընդհանրապէս դժգոյն էր և աղքատ: Արարչուս՝ պատկանելի, ներքուս՝ անբովանդակ: Գարբարական հրատարակութիւնները՝ բաւական խոշոր ու Եաւալուն, բայց մեծ մասամբ անկենդան: Զբաւորութիւնը, ապահովարար չէր գալիս անբաղանջ ու Ժիկց, մամուլի ու մարի անազատութիւնից, այլ գալիս էր... գրողներին:

Հայ ժողովրդական կեանքը անց չունէր Կ. Պօլսի, Ջմիւռնիայի այդ հայաբառառո մամուլի մէջ *) Գլատացու Եով վշտերի ու խօհերի մասին — ոչինչ, կամ գրեթէ ոչինչ:

Բայց դուք կը տեսնէիք ամեն օր այդ մեծածաւալ թերթների մէջ բազարագիտական երկայնաչափ մարդաները — արեւմտեան այս կամ այն դէպքի կամ անձի մասին, — ուր գիպլօմաստ-հրատարակադիրը անօգուտ անելը սպառում էր իր դիւանագիտական հանձնար. . . Այդ մարդները չունէին գեթ ինքնուրոյնութեան ուռաքինութիւնը, Երանք գրեթէ միշտ Եաղկաբաղ էին եւրպական լրագիրներին:

Գրիգոր Արձուրնին իրաւունք ունէր, երբ — ասկաւին 1872 թ. Լակայից — իր «Մշակ»ի մէջ այնքան յաճախ անգրադառնում էր պօստայ մամուլի յուսահատեցուցիչ դատարկութեան վրայ...

Գլթեթիկ Զառեր ու յօդաները ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան մասին — որքան կուզէք. բայց դիօքնեսեան լրագրով պիտի փնտրէք լուրջ բանաւոր ուսումնասիրութիւններ հայ ժողովրդի կենցաղի մասին, եթէ ոչ նրա կրած սառնապանքների (քնազգային երկ-

*) Նաչար օրգաններից էին «Արշալոյս Արարատեան», «Հասարակ» և «Մարտի», առաջինը իզգրիք մէջ:

չառութիւնը կարող էր արգելք լինել գրան), քէթ այնպիսի խնդիրներ մասին, որոնք այս կամ այն ձևով շօշափում էին այդ ժողովրդի բազմազարեայ կեանքը, նրա առօրեայ նիստ ու կացը և նրա առօրեայ յարաբերութիւնները իր ճեղագրական միջավայրում, իրեն շրջապատող սարբերի հետ:

Այդպիսի էլ Թոյս պալատայ մամուլը իր գրեթէ ամբողջ գոյութեան ընթացքում, նաև Ազգային Մահաճարութիւնից յետոյ: Ուսումնասիրող ոգին, հայրենի երկրի ու ժողովրդի քարտուր պատմութիւնը, այդ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը որոնող, խուզարկող ու լուսաբանող միջոց գրեթէ իսպառ բացահայտում էր պոստ-ճայ մատուցականութեան մէջ, անգամ այն մատուցականութեան՝ որ եւրոպական դպրոց էր անցել, որ առաւօրեան թերիչ էր իր Տես համալսարանական դիպլոմներ:

Նեուուե-Տեուու, մի Զօրայեան, մի Միտաբեան, մի Յ. Ոսկան բերում էին երբեմնապէս իրենց «ժողովուն», բննագաւառական մաքի շղջը, ապում էին մի քանի լուրջ յօդուածներ անսեսագիտութեան, համաշխարհային բաղաբարկութեան կամ սպառ մաքի էւրոպեցիայի մասին, այն էլ ընդհանրապէս փերացական, սեպտեմբի ձևով, որ չէր կարող առջնել հայ մասուր կեանքը, չէր կարող գրգռել հայ ուսումնասէր երեսասարգութեան ուղեղը, սէլեփեի նրա հօգրին:

Եւ, սակայն, այդ մի քանի մատուցականների թըղթակցութիւններն ու յօդուածները գրեթէ միակ գնահատելի ժառանգութիւնն է այն Տեուուր օրերի հայրկական հրապարակագրութիւնից... Նրանց վրայ է, որ փոքր ինչ հանքասնում է մեր, յեւրոպայերիս, խուզարկու և Տեսարբերի միջոցը Յիսունական թւականների վերլերում՝ Պատիս"ի մէջ հրատարակում և Եսաչատուր Միտաբեանի շահեան յօդուածաշարը, գրեւծ Պարիզից, Պաղարկարկութեան Ունեղւածը" խորագրով: Ուսումնական Տեղիմակը շնչաւոր է այն ահագին կարևորութիւնը, որ ունին ազգերի զարգացման պոցեպի մէջ լեզուը, գրականութիւնը և պատմական աւանդութիւնները և հաստատում է, որ ոչ մի բանակալական հալածանք չէ կարող զլասել մի ազգի ինքնուրոյնութիւնը... Հին ժամանակներում.— առում է—պատերազմներն ու ապսպակութիւնները կարող էին ջնջել ամբողջ ազգեր, ոչնչացնելով նրանց մասեաններն ու թղթերը, պատմութիւն, լեզուը, գրականութիւն և այլն,— սակայն նոր ժամանակում այդ այլ ևս անհնարին է:

... Այս գարուս սկիզբը բուր Եւրոպայի երեսը նախօրէնի բրած ոսկայի և երկարտու սրշաւածը ոչ պակաս երկրորդ զարգեցուցին, ոչ պակաս բազարներ հրով ու սրով հիմնադրակ ըրին, ոչ պակաս ժողովուրդներ կապակցին, կողակցեցին, ոչ պակաս մարդ առաւաղեցուցին ու կտորեցին, ոչ պակաս զորոտաններ ու արևասարածներ կործանեցին ու քանդեցին և ոչ պակաս յիշատակարաններ աւերեցին կամ ջնջեցին: Եւ, սակայն, առայգ Եւրոպայ իր փլատակաց ու մեկերներու սակեն հօքո յարեալ...

Եւ այդ վեր է հանում այդ ա գր ու թ է ա ն, մամուլի հօփայ գերը:

... Մամուլը — արդասուարիչ, անճահար փորութիւնը... աշխարհը շարժող բանին (խօսքի) իրքնակալութիւնը հաստատող մարդկային պատերազմ պաշտպանող պատեալայ և իրաւաւորի սահմանները որոշող, գերութեան կապակցին օրեր խոյը մարդը հաւաքի համար կարել գնողին բռնակալութիւնը կործանող, մարդուն անմեղեանութիւնը, ինքզնը և պատմութիւնը հրատարակող և ապահովող գորութիւնը...

Եւրոպայի այս օրան բարբառանութիւնը պարզութեան շնորհիւ է... և եթէ ասոր մեր ազգայններն այլ չէ հաստատան նէ, չէ հարցները, թէ ապագրութիւնն ի՞նչ կ'ընէ կոր մէջ... Հայոց մէջ այլ պէտք է որ իմացական մարդը թէ՛ մէ իւրտի, շարժի ու թափ երթայ... Աղէկ գիտանք, որ ազգային շարժման լուսավ տալը տապալութիւնն է *):

Երբեմն երբեմն պալատայ հրապարակագիրը շօշափում էր — թառուցի, միջնակեալ ձևով — ընկերական խնդիրներ ևս, դասակարգերի փոխ-յարաբերութիւններ, հարստութեան ու չքուտութեան պրօրիշներ և այլն — շօշափում էր և լուծում երկու խտրով, արևմտեան բուրժուաչիայի աւետարանից փոխ առան պատրաստի բանձներով: Այդպիսի մի պրօրեմ էր առաջագրել «Մասին» օրագրի աւաղին տարւոյ (1852 թ.) — առաջին համարի խմբագրականը:

Մեք կը կարծենք, որ ազգի մը մէջէն աղքատութեան սերը չբացնելու համար մէկ կողմէն լուսասարգութիւնն ու ճարտարաւեստը անոր մէջ տարածելու է գարոցներու միջոցաւ ու մէկ այլ կողմէն բարոյական հիմնարկութիւններով հասարակութեան մէջ աւաքելութեան, աշխատասիրութեան, ինքնակրթեան ու բուսականութեան ոգին տարածելու է: Մեք կը կարծենք, որ ազգի մը վերին, միջին ու ստորին կարգեր իրարու հետ անակի սերտ կապակցութիւն մը ունին, որ մէկ կարգին աղէկութիւնը կամ գէշութիւնը հարկու միւսներուն ալ չէ համար... Արերն կարգի պաշտանն է հօգալ, իմանում և հօփել: մի:ին կարգին պաշտանն է՝ հնազանդի ու գործանից ըլլալ: ու ստորին կարգի պաշտանն ալ՝ անոյլ և երեստագետ ըլլալն է...

Գտակարգային յարաբերութեան նոյն նահապետական ըմբռնումն ենք սեմնում ոչնայասան՝ լրագրի Տեսեալ պարբերութեան մէջ:

Ազգի մը մէջ երկու կարգ ազգայնը կան: Մեք թէ հայրենեաց թէ հայրենի կրօնի և օրինաց պաշտպանութեանը համար ազգի կողմէն ընտրաններն են. և միւրը սա պաշտպանութիւնը յանձնառու ըլլող և այն պաշտպանութեանը տակը գանձեցներն են...

Քանի աւելի ենք մտնում վաթսուական թւականների մեծ շարժման, այնքան աւելի է կենդանանում մամուլը, այնքան աւելի է շեղանում հայ առաւազեմ մատուցականութեան ու ա գ է կ ա շ է ի զ մ ը (արժատական գումաներն ու արժագրութիւնը) թէ քաղաքական և թէ սոցիալական ու կրօնական խնդիրների մէջ:

Յ. Ոսկան նոյն Պատիս"ի մէջ ողբում ու անիւում է, որ կրօնի ու կղերի խորական ոգու շնորհիւ, ազգը

*) «Մասին», 1859 թ. 31 գեկեմբեր:

պ ա ու կ ա լ ա ճ է (լուսաւորչական, բողոքական, կաթոլիկ) և ՚հայազգի եղբայրքը սարսազի ըլլալու չափ իրարեկէ կը խորշին“...

Ի՞նչ էր ժողովուրդը անցեալին մէջ... խոպան բթամիտներու խումբ էր, զոր խնամ գիրտին էր, իբրև աշքը զոց ջուրը զը վարել և Կիւթականով զը գոհացնել...:

Այժմ՝ հրապարակ է ինչը առաջադիմական երիտասարդութիւնը և բաց է արել ժողովրդի աչքերը...

Այժմ ժողովուրդը կուգէ հաւատք՝ առանց գծաուձեան, ազգութիւն՝ առանց խորութեան, դաստիարակութիւն՝ առանց մշտնադուլութեան...

Եւ Ոսկան յորդորում է հետապնդել միայն ու միայն Ճ Ճ մ ար ու լ թ է ան.

Ճշմարտութիւն՝ որ բանտի մէջ չի գուպի, արտօրի մէջ չի վճատի, հոգի սակ անգամ չի մեռնի...

Չափաւոր է այդ կրօնական ռազիվալիզմը, հետու է նա աթէրսական այն մեծ, գայթակղեցուցիչ հոսանքից, որ յիսուձական և վաթսուձական թւականներին Ֆոխտի, Իւրիւնների, Գարկինի և այլոց մղումով արքանւել էր եւրոպական ցամաքի վրայ, նաձնէ էր պատուութեան ծարաւի մաքերը՝ մասնաւորապէս բռնապետական երկրների մէջ:

Այնուամենայնիւ, հայ աւուձասէր երիտասարգութեան այդ երկչուս ու հեղհեղուկ ազատամտութիւնն անգամ (կրօնական հարցերի մէջ) փոթորիկ էր յարուցել հայ կղերի և ամբողջ խաւարամիտ բանակի մէջ:

Ազատամիտները հալածուում էին, որպէս դոձհաւատ... Եւ այդ անիրու ամբաստանութեամբ ձգուում էին մէկեւ ի մէկ շահախնդի, չէգթբանջել հայ նորոթողքը առաջադիմական միաքն ու հոգին: Իբրև սարերբ — դէմ յանդիման, դուսաւորեալք՝ և դիսաւորեալք՝:

Ոսկան անոթորմ է վերջինների հանդէպ:

Ո՞վ կղերք ժողովրդեան հայոց, կթէ քու ադիտութիւնդ կամու չէ, ահա որ այցիւթութեան Ցեանն ՚ի վերայ քու Ս/մափէ՝ Թ/արութիւնէդ և փոխանակ քո մէջ կողք քանի մը ուսեալներբ իլուր իբրև անհաւատ բարասեղու, նախ քանմաք թեզի ուսուցիչ կարգէ, օ՞ն արի՛ և ճանչցի՛ր քու պարտականութիւններդ... (Մատն, 11 հոկտ. 1861):

Պայքարը սաստկանում էր հեծողհետե երկու հակամարտ բանակների միջև. մինը — առաջագեմ փոքրամասնութիւնը, որ Ազգին ու Հայրենիքին երկրպագելով հանդերձ, որոշել էր առաջ ընթանալ հոսմանով գիտութեան և ժամանակի պահանջները, խորասկզկ բարբոսանծ առախնը, աւանգապաշտ և սնապաշտ ոգին, միւսը — պահպանողական մեծամասնութիւնը, որ ձգուում էր անխախտ պահել իշխող գասակարգերի հինաւուրց աւանձնանորհաւաձները, կրօնի ու կղերի տարածութ նախիշխանութիւնը (hégémonie):

Ուսակցական պայքարը այլասեւեց ըլուսով, սեղաջին մասնութիւններն ու գուաձանս գաղափարները:

Լոյտի երդւեալ թշնամիներն սկսեցին լուրեր սարածել, թէ հայ ազատամիտ երիտասարգութիւնը ոչ միայն անհաւատ է, այլ և անհաւասարիմ, ըզզբարկանապէս անվստահելի, թէ նա միաք ունի վերականգնել ՚հայկական թագաւորութիւնը“...

Երիտասարգները կատաղում են այդ անորակելի փոթիււացիաների հանդէպ, խտորեին պահանջում են բացարութիւն, ամենք նայնիակ սպանում են սերբորքի սալ մասնիչներին...

Այսու հաղիւ միայն երևան եկաւ ազատամիտ, առաւադիական ոգին հայ մասաւորականութեան որոշ խաւերում, հաղիւ միայն այդ սարբը գործունէութեան ասպարէզ նետուց նորագոյն աշխարհահայեանցքի նշանաբաններով, — և ահա մասնիչութեան վագեմի պատահաւը ցցելը ազգային վերածնութեան ռահվիրաների դէմ:

Դէպ մասաւորականութիւնը անհաւատ է, սեւասուած է, նա կուգէ քանգել ազգ ու եկեղեցի, նա գուաւորում է պետութեան դէմ, նա ձգուում է վերահաստատել անկախ Հայաստան“...

Այդ ազգագու ամբաստանութիւնները հրապարակ են գալլիս այնուհետև պարբերաբար — թիւրքահայ և ռուսահայ հասարակական եւլլիւսոսին մէջ — ամեն անգամ, երբ հայ մաքի առաջագեմ հոսանքը համարձակ գորհ է աւլլիս հին, փառն սովորութիւնները ու հաստատութիւնները դէմ նոյն կողերն ու ահաւանգը հընւելցին ռուսահայ դիսաւորաների՝ բանակից — դՄեղու Հայաստանի՛ց և յարբդական, գաղափարակից օրգանւներից — ընդդէմ Գրիգոր Արծրուուս և նրա վարած գպրոցի իսկ երբ յետոյ բեմ եկան — կեանքի լայն ու փոթորիւուղ կրկէսի մէջ — նոր, աւելի ձախաղողման սարբեր, նոր, աւելի արմատական ու յեղափոխիչ մի հոսանք ի դէմս դուշմանութեան, որ ազատ օրերում բազմեց արեւմտեան հայ կեանքի բուր լեգալ և ոչ լեգալ հաստատութիւնների մէջ, այն ժամանակ նախկին դուսաւորանները՝ մի անակնկալ յետաշրջումով մղուցին դէպի դիսաւորանների՝ շարբերը, գրեթէ իսպառ լուծեցին նրանց հետ... և նոյն զարելի գաղափարները ընդդէմ այդ նոր յեղափոխական երիտասարգութեան մեք լսեցինք այդ միացեալ օրսկուրանաների շարբերից:

Յիսուական և վաթսուձական թւականների հայ ազատամիտ ուսուձականները յուսահատ կատաղութեամբ խարանցին այդ յոռի բարբերը, որանց մէջ այնքան խոր արմատ էր ձգել ապականութեան ու ազգուրացութեան թոյնը և եղբայրագու ու պոստիւսիչ բնաղբը: Եւ այն ժամանակից ի վեր հայրենասիրական ճառերը ու պթեթիկ յուաւանները մէջ յաձխ էր հոլովում սարածուած հայեանցը, որ հազար աթրինե-

բից ի վեր շնչանլ էին հայ մասնագործները ծանօթ խօսքերով. «Հայք ոչ միաբանին»... «Հայոց հոգին ընկերական չէ»... «Ոսմիաբանութիւնը կործանեց Հայոց ազգը»...

Աւելի բանաստեղծ, քան պատմական փյիլիսոփայ՝ մեր մասնագործները, առանց խորը մտնելու անցքերի պատճառների շարանի մէջ իւրաքանչիւր մի ազգաշինը աղետի հանդեպ «ոսմիաբանութիւնն» են պատճառ բռնել և լացել ու խարանել անախտի երեմիականներով ու շանթառ մեղադրականներով: Եւ սակայն, այդ հայեացքը իր հասկանալի չափազանցութեամբ հանգրծ ունի, անշուշտ, իր հայկական *raison d'être*-ը. և այդ պատճառով ընդհանր, այդ ուղղամբ, անհաստապշտ ոգին, հայ գործընդ յաճախ անասնէ, անարշիկ ու խռովարար ինքիվիզուալիզմը, հայ համայնքի ներքին շաղաւնիթի պակասը, ընկերական զգացումի ծայրայեղ թուլութիւնը պիտի վեր հանեն ապագայում — ցաւով ու անէնքով — իրենց գործնական քարոզչերի կամ սեռական մարզանքների մէջ՝ հայ վերածնութեան նորագոյն առաքեալներն ևս, — Նալբանդեան, Բաճիթի, Պատկանեան, Արեւոյանի և ուրիշներ, իսկ յեղափոխական պարզալուծներին՝ Գործուգայեան և Քրիստափոր Մի-քայելեան:

Վաստարբերը մասնութեամբ ու այլ ցած միջոցներով գործում էին սակերի մէջ, ձգանելով վարկաբեկել նորածիլ ազգային սահմանադրութիւնն ևս, որ հռչակուած էին երբ օճախ անհաստաութեան, ռաւկովարութեան ու յեղափոխութեան... Այդպէս է վկայում «Մասիս» թերթը իր 1861-ի 17 օգոստ. համարի մէջ:

Յեղափոխութեան օճախ — մի հաստատութիւն, որ սակաւին չէր էլ կերպարանաւորել և որի միակ նպատակն էր՝ բարեկարգել զարոցները, հիւանդանոցները վաճեքը...

Զարմանալի չէ, որ շուտով մեր ներքին տարգրի թշնամիներին ձայնակցելով՝ թիրաքական աշխարհում իսկ, պաշտօնական կամ մասնաւոր շրջաններում երևան եկան ճշմարիտ պրոօփոպագանդիստներ, ամեն տեսակ դժգոհել գործակալներ, որոնք սկսեցին զարկել ահազանգը, տարածել ստալոգ և սենսաիսը լուրեր «հայերի ռազմական, պայտաբական պարտատուութիւններին» մասին... զեռ. յիսուակա՛ն թուականներում...

Այդ մասին մի քանի ուշագրու սեղեկութիւններ գտնում ենք այն ժամանակեայ հայ և օտար մամուլի մէջ:

1854 թ.ին, Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, մի օր իզմիրից հեռակալն էին գրում Պօլսի մէջ հրատարակող *Le Journal de Constantinople* թերթին.

Ար հաստատեն, թէ Մենեմէի (Իզմիրէն 5 ժամ հեռու շինջ մը) հայոց կենդանու մէջն պահած զենքեր գտնուե-

ցան. բայց զեռ չենք գիտեր, թէ այս զենքերը պահողներուն զե՛մ ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնեցան, ըստ որում հայերը կը պնդեն, թէ յոյները իրենցմէ գաղտնակ շերտք պահէր են քանոնք իրենց կենդանոյն մէջ...

Հայ շրջանները զոգ է ընկնում: Եւ անմիջապէս իզմիրի դարձեալ ազգայինները՝ բողոք են յայտնում կուսակալին և հետեւեալ գրութիւնն են հրատարակում անշուքի *Impartial* թերթի մէջ:

Այս սուղերը ի՞նչ դիտարութեամբ գրւած են արդեպ: Ո՞ր փողոցին անկիւնէն ժողոված են այս շարակամ զրոյշները, որ ամենեւին հիմ չունին: Չհասկալու սուլթանին օգոստափառ անձին և անոր պատկարութեան համար հայոց ազգին ունեցած զգացումները... Եւ այլին:

Զարգի երկիւղը զեռ այն ժամանակ գամակեան սրի պէս կախած է եղել հայոց գլխին... Ահա թէ ինչ էր գրում «Մասիս»-ը 1854 թ. 4 նոյեմբերի իր առաջնորդողի մէջ:

Ժամանակ մը ի վեր ազգերուս թշնամի մարդիկ անխիղճ ռազմատուութեամբ և յանդուգն լրութեամբ ազգերին բարեբալու և օսմանակ բարեկեան մէրութեան առջև անոր վաղձամահակայ հաւաստիքով հպատակութեան անտրտ համարը կտորտ. աշխատելով թէպէտ կայսրեական լուստարտակ կառավարութիւնը հայոց ազգին բնատուր հնչ և տիրաբեր բնաւորութիւնը լուր կը ծանցել, այրտամեծայիւր, Արքայան Պատրիարք Հայոց պատշաճ պատեց յատուկ աղերսագրով մը բողոքել Բարձր Դրան...

Սուլթանը, անենելով հայ հասարակութեան այդ ծայրայեղ դիրքազգացութիւնը, վստահութիւն է յայտնում հայ ազգիկին, պատրիարքը կոնգրակ է գրում այդ առթիւ և մի կիրակի որ նա կարգացում է Կ. Պօլսի հայ կենդանոցներում...

Անպատմելի ուրախութիւն պատճառեց ժողովրդեան և համագիտար, շրմեւանդ բարեմաթութիւններ վասն պահպանութեան անզին կենտ մեր արդարաւոր ինքնակալին, որուն հայրախնամ կառավարութիւն այրտակ զուլթ է սեր կը ցուցէ Հայոց ազգին վրայ...

Կ. Պօլսի հայութիւնը և մանաւանդ ազգի երեւելիները զոհ լինելու պատճառ ունէին, բայց մենք կը անսնենք քիչ յետոյ, թէ ինչ էր ներկայացնում հայ ժողովրդի իրական վիճակը... Հայաստանի մէջ:

Շուրհները, կտականները, «հայկական պատասխանութեան» վստահը և նրա առթիւ բարձրացած ալարը անհիմն էին, անտարակոյս, «հայոց ազգի հնչ և տիրապէս բնաւորութիւնը», արդարև, անժխտելի մի իրողութիւն էր, որ շնչուում էր Հայաստանի բովանդակ արարածութեան վրայ Այն ժամանակ, երբ բալկանեան մի շարք ժողովուրդներ համակել էին ազատութեան ու պատասխանութեան հովերով, ոմայք արգէն ազատելու ուրիշները պարտասում էին իրենց ազատագրումը, երբ եւրոպական լատիտ հարւածները ընդհատ-ընդհատ շարունակում էին սեղալ «Հիւանդ Մարդու» մէջքի վրայ երբ, ընայեան Ղրիմի պատերազմի յարուցած վարկեանական լուստաբուութեան՝ այդ հիւանդը գտտապարտած

եր անխուսափելի և աստիճանական անգրգամահամոտ, — ասմանեան հայութիւնը, ի գեճե իր առաջուար ու ազգեցիկ սարբերի, Կ. Պօլսի հասարակութեան, աղօթքներ և հլու հպատակութեան ուղիքները եր առաջում վեհասպանին, կեղծօրեն—գուցե և անկեղծօրեն — հաշտկում էր նրա հայրենեամ կուսովորութիւնը և հայ ազգի երջանիկ կարութիւնը... Ի՞նչ Կ. Պօլսի հայ մասուլիս, որ խանդավառ առաջնորդողներն մէջ իսկ ջատագովում էր սուլթաններին, զարգարեական պայպունուաւի եր ցոյց տալիս գուսուական հայութեան անլուր ասնաշնչներն նկատմամբ, հայ թերթերը բացարձակապէս անգիտանում էին Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը: Գուսուական միջնուար ու աշխատար ընդհանրութիւնը... բուսականաւով ազգասիրական պոթեթիկ և պլատանիկ կոչերով, սկազեմական ընդհանրապէս չոր ու ցամաք սեսութիւններով և անգագրում բանակուսներով «Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցի» շարը...

Մի ձայն միայն հնչում էր՝ բարձր ու խրոխտ՝ այգ վեհերոս, մեղիացուցիչ լուծեան մէջ, հնչում էր մարգկային արժանապատւութեան գիտացութեամբ, առանց բնու սողալու, շոյելու, երկրպագելու, առանց բնու վարագուրելու: Մեծ համրի, ծ ո ղ ո վ ը ի արևնահաս վերերը, հայկական արևնաների և ունիտուս գտնիքը... Զարեք հնչում էր Վասպուրականից, Վարդապարտանուցներին, ուր թառել էր Ա թ թ ի ը գուսուաններգեան մեքենան շալակած և ուսկից նա թափահարում էր անգագար իր հզօր թևերը, արձակում էր իր սուր միջը գեպի հայր աշխարհի մշուշադաս հորիզոնները: լալիս էր իր հարազատ ժողովրդի հետ, մարմնացնում էր նրա ասնաշնչն ու նահասակութիւնը և շեփորում նրա յուսահատ բողբոջ խաւարի ու բնութեան համասարած ուժերի գեճ:

Խրթեանն էր Այն ժամանակաւ հայութեան խղճը, նրա իզմերի սգուար և ցուսասանը թարգմանը: յՎասպուրականի Արթիւը՝ գուցե միակ յեղափոխական իրողութիւնն էր հայկական հորիզոններում, միակ որգանը հայրենիքի մէջ, որ նրա անհամար փշտակները ողբաւով հանգրծել, կուսի ըմբոստացման հրուար էր կարգում նրա սերունդին: Աղբն ու բողբոջ հիւսուում էին մի սուս ու միալար արագակի մէջ, որ բարձրանում էր Վարագի անշուք ապարանից, գնում էր հետուն, մինչև Պօլիս, Կովկաս, Պարսկաստան, խօսում էր ամենուրեք բուն երկրի, ժողովրդի ցաւերից, ստնում էր ամենուրեք հայրենեայ սարերի ու հովիտների բուրբուսը, լծնում էր սրտերը հայրենասիրական մի ջերմ, սրբազան խանդավառութեամբ:

Հայր Ալիշանն էր—հաստատուած հայրենի հողի վրայ, հարազատ ցեղի նոցում, նրա հսկայ ողբերգութեան անմիջապէս հաղորդակից, նրա վշտառ գագաթաններին

անմիջապէս ձայնակից... Հայր Ալիշանն էր, գուցե նուգ բանաստեղծ, քան Աւարարի երգիչը, բայց աւելի ինքնատիպ և խորանկ, աւելի հզօր մասնութեամբ ու սլացքով: Միանգամայն վարդաւա գրիչ, և խօսքի, միանգամայն գր ո ղ , խօս ս ո ղ և գ օ թ թ ո ղ ... մի վարպետ՝ ինքնանին, բնասուր, եղակի՝ առանց ընչ-շատ կանոնուար կրթութեան, որ սակայն զարմացնում էր ունկնդրին իր հրահանգիչ խօսքով ու ներհուն իմաստութեամբ, մի հանձնած, սնունուս մեծաք, որ հնչում էր զմայլելի զօղանջներով, մի սրկար ճշարտիս առաքելի, որի վնեմ նայանքի մէջ հարազատ ժողովրդի լեռնացած վիշան էր ցուում, որի պարզ ու պարթև կերպարանքը դաննուարուաւի էր Հայաստանի բարձրագագած լեռնային զանգուաններին, նրա յտառի ու լայնարձակ հօրիզոններին ու ջրի՛ր՛...:

Առաջին արեղան էր, որ գարնաւ պուրբիցիսա, հրապարակեան, առաջին վարդապետն էր, որ մերժեց վանական սուու կեանքը և նւիրեց իր բովանդակ եութեամբ—աշխատար ժողովրդին Հայկական գեճօկրատիզմը—ասովազարեան հասանքը—յի ունեցել թերևս աւելի պերճ և անաղարտ ներկայացուցիչ, աւելի հզօր և համազամ ուսվորտ, քան այդ «մարտական» արեղան Յայտուարը: Ըարկանը գուր մեացին նրա աուրտայ մասհօրութիւններին և եկեղեցու բեմից հնչեց հայրենասիրական բարոյը — ջերմ, ազուր, երախուսիչ — հնչեցին Հայկի ու Արամի անունները: Նոյն բեմից աղթքի հետ սեղացին սգաստիտօ վարդապետի շանթերը վաշխաուսներին, կաշաակեր հօգեւորականներին և աշխատար ժողովրդի սմեն սեսակ ցեցերի գեճ: Նոյն բեմից խարանեց կեղծերը, աղիտութիւնը, ջատագովեց ուսուում, ժողովրդական դպրոցն ու մշակոյթը, գիտութեան և քաղաքիկութեան վերջին խօսքը, որ հայրենասեր արեղան իւրացրել էր ընթերցանութեամբ, սովորել էր այն ժամանակաւ հայ աղքատիկ գրեկանութիւնից:

Ինքնուսի (autodidacte) այդ հաղազիւտ սիւպարը շատաշատաւ սմբարում և իր մասուր պղտարը, արագօրէն զարգանում ու առաւելոյնում, շնորհիւ իր գիտելու և ըմբանելու արտասօր կարողութեան, շնորհիւ մանուսնդ իր երկար ու հեռուար պոյոյաներին—Թիրքիս, Կովկաս, Պարսկաստան: Ամեն սեղ ուլի ուլով գիտում է, ուսուաասիրում հայ կեանքն ու հիւսուուաց աւերակները, ամեն սեղ իր գիւթէջ քարոզներով, իր անպաաաչ, բիբլիական բարբառով արտարնում էր հայրենասիրական կրակը, բարձրացնում էր ընհանած սրտերը և հրաւիրում բողբոջ գեպի գործ, գեպի անխոնջ հայրենաշէն աշխատանք:

Գրիչը—ոչ նուգ զօրուար, քան խօսքը: Արե՛մ ոյժ, գեղեցկութիւնն ու կրակ կայ այդ յուսահատ, պղտատագին կոչերի, այդ ողբերի, երեմիականներին, այդ առ-

նական ու ժողովուրդն յորդորների մէջ, որոնցով լի է խրիմեանական գրականութիւնը՝ սկսած իր անգրասնիկ Նարեկեանի Երեսնամեան ից, ուր առաջին անգամը թոժովում է Տայրեաններ բանաստեղծի բնորը, մինչև Ռեթիկովի վազարականի՝ բարձրագոյն Տայրեանունը էջերը, ուր փուլում է ձեր աչքի առջև լայնածաւուր Հայաստանը իր սրտայոյզ սեպարաններով, իր վեհապան զիշտակներով, Գեորգիների ու Վարդանների գեռախառն սուներներով... և այդ հսկայ ու լքուշ գաւլերէի մէջ տեսնում եք—ուրախների վրայ թառած— Երեմիանի ախտանեան կերպարանքը, որ ողբում է և յորդորում և իրախառնում յանդարտ, որ կողում է թափառական, օտարացող Տայրեանը, դէպք երկրի, գեպի երկրի... «Սերմնէք, Տայրայ որդիք, արթնցէք»...

Չէ՛ց ձեան նուսնըք Տայիեան, ձե՛ց ձեան խախտել հիմունք Տայրեանոյ՝ ի շինել, ի վերանորոգել. վէ՛ք անկեան նոցին թողուլ ի խոր է նին՛ը բնչ հաղով, ձե՛ց ձեան գարե և դիտաւ համարել. այս Բողոքիցարուք, արի՛ք է վայրազարտի բաժանման... հասեալ շուրջ փարեցարուք զանմահ յիշատակօք ձերք նահնեաց. մինչև էր այրի մնացեալ ողբս յորինեցէ Սին բաժանուց. Գուհի, Վարդաշապուտ, Գուռնի, Տիգրանաշէն... և անգրանիկ մթնոն Բուպէի, դայան արտաշական Վարդարին անայցանք. մինչև ց'եր Գլուտ ահմա հնու զլորիցի սուտք, լուի և թըլի. մինչև ց'երք փետ մարանն մանին Հայկոյ ի հող անշարժի անկանգուն մնացէ և ի դարձին Շաւարշական ոչ բարձրացի սկենկար արձանն յիշատական մանի Վազարանոյ... Մի՛ վշտաբի, ոչ գոյ Եւլիանոս, Եղիկեան, Լանկիմուտք հալածիչ բրիտանական կրօնի, արևն քաղաքակրթութեան ի հարիզօն երկնից բարեբաւու. չիք բարբառական բանակալութիւն կամաց »)...

«Սերնն բաղարկութեանն ի հորիզօն երկնից բարձրացաւ»

Երբ հուանն է թերևս, որ թելագրում էր Երեմիան յեղափոխական աշակերաններից մէկին, Սերնն Թոխմանեանին, գրել նոյն ստրայ յունարի համարում իր սիրուն ոտանաւորը, որ Հայաստանի գաբունն է գուշակում.

Լեռնակուսակ հային մէկը,
 Գայ բաղկային այն գարուն
 Եր փարգնին և յուշան
 Ի խաղ առաջ կան զուրթիւն.
 Եւ կաթնորակ սղերուրք
 Եայտեալ վիժին ի մարմանք
 Վառեալ սոխակի սրկույս
 Չայնէ մկղիկ վարդենույն
 Աւտելով նոր դարուն...

«Գարնան» սեպտեմբեր փետր դառնար յետագայում հայ ազատագրական շարժման առաջին անհիշարաններից մինը—գեղեցիկ սկզբնաւորութեամբ և ցնցող ողբերգական վախճանով...

«Սերնն ի հորիզօն երկնից բարձրացաւ, չիք բարբառական բանակալութիւն»...

Գարուրի՛չ է սեպարանը այդ բարձրացող արևի, — Երեմիան վաղուց զգացել է նրա փրկուեստ ճառագայթները, ուստի և Որեմոնի Վաղարշականին չի բաւակաւանում սոսի լալան մեղգիներով, սոսի ամուլ, զգալունք երեմիականներով, այլ և մերթ ընդ մերթ ըմբոստութեան լարն էհնչեցնում, կրիւ, դիմագրութիւն, ալաւութիւն է շարողում.

Մի ուշագրաւ ալաւանութեան մէջ «Սերնը» իր հայրական խրատներն է ուղղում գէներով ու զրահով պատան երիտասարդին.

... Չարացի՛ր գու, հայկազուն քաղաքէն երիտասարդ, անկեհի մի՛ վախճար, անկեհի մի՛ վշտաբի, գնա՛ ջու ճամբօք, ուկից որ ջու առաքնի՛ն նահիթներօք անցած են քեզի պէս թնայններուն հետք կուեկոյ՛մ... Վաղէ դեպի Սարթաւա... Վարդան Վարդարի գայունք քեզ իրախոյ կը կարգույ... Մի՛տ առ... Բո՛ւ՛ր քաղ Վարդանայ սուրբ արինին կարմիր կաթիլներ, որ ճամբօք վրայ թափան կեռան ծովիկ պէս... ջու աչքեր իբրև ուղեցոյց նշան ըլլան, բարձր երթաւ...

Սերնն ողբում է և երգում ա ա Ր ա թ է ա ն վ Ր ա յ, Տայրեանից հազարաւոր մղունք հեռու, առանց երբէք սաք զնկու իր երգած սարերի ու ձորերի մէջ իր ցեղային միջավայրում,—Երեմիան անձամբ պարուն է և ողբում Տայրեանի թշաւա, ալաւագական իրականութիւնը.

Սերնն գրում է վենետիկեան ազատ ջրերից—Երեմիան հնչեցնում է իր շեփորը բուն իսկ դժուրէր մէջ շրջապատուած անն կողմից ոտններով.

Սերնն համակել է ըմբոստութեամբ գիտաւորայես արևմտեան յեղափոխութիւնների ազդեցութեան սակ— Երեմիան գարնել է յեղափոխական իր ցեղի կրօն անլուր բռնութիւնների և ստաւապալների հանդէպ:

Սերնն Տայր ազգի բանաստեղծն է, նրա գիւթիլ պերճախօս ճարգարէն, նրա խանգալաւ, անուգական առուղը: Երեմիան թէ առուղ է, թէ յեղափոխական գործիչ, թէ նրազող և թէ մանուկն ձգողը իրազորող... Միանգամայն մի՛տ ք, կամք և ճիգ:

Եւ ի՛նչ հոյակապ ճիգ... Ի՛նչ ահռելի դժուարութիւններ՝ իր յղացած ծրագրերի իրագործման ճամբու վրայ... Ո՞վ կարող է հաշուել այն բոլոր խոշորագոտները, շտափ այն բոլոր փաստանքներ, զրկանքներն ու ստաւապանքը, որոնք ուղեկցում էին Հայոց Հայրիկին այդ ստաստիկա ուղիի վրայ, երբ նա խեղափում էր յիսունական թուականներին սպարան ու ժամուլ հաստանել հայիական լեռնադաշտում *):

Մեր նպատակից դուրս է՝ նկարագրել մանրամասնօրէն այդ անմահ երպայեան, որ այն ժամանակաւ թուրքահայ իրականութեան մէջ մի կոտորակ յայտնութիւն

*) «Սերննի Վաղարշականի», 1859 թ. մայիս:

*) 1855 թականին:

եր... Մանրամասն կը գրուի այն՝ երբ գալոց օր՛նկախով պատմագիրը կը գրէ մեր ազգային վերածնունդին և ան բազմահատոր պատմութիւնը։ Այդ ժամանակը չի հասել գեւե խրթմանի շուրջն անգամ՝ հայ բնագաստական միտքը չի գործուած սակաւին ցանկալի պաշարիւնութեամբ ու ներդրանակութեամբ։ Դեռ երեկ էր, որ ոմանք — հայ մամուլի Աջակաւանք — ժամանակով հակային իրենց գաճաճ շարժերով, փորձում էին ապագայէ նրան և իսպառ խաւարեցնել վաթսուներորդ անկանգ ճիգերով վտասակամ խրթմանական լուսագտակը *)...

* *

Կարլայի խօսքը—Թէ ազգերի պատմութիւնը եւպետ պատմութիւնն է մեծ մարդկանց—Ճիշտ է ժամամբ Գեծ մարդիկ, որ յայտնել ու գործել են պատմութեան մրկանուփ թաւարի վրայ, մարմնացնում են որոշ մտքեր, բազմաբնէր, իդեալներ, որ յատուկ են ազգի որոշ պատմական շրջանին։ Աստիճարգ, ներշնչող, գուշակող մարգարէ՝ նրանք մի փարոս են, լոյսի ու ջերմութեան մի մի աղբիւր, որ գալիս են դէժ մասամբ ցրելու շրջագոտազ աղջմուղջը, առաջնում, լուսաւորում են սովորական մահացանցանների պաղ ու ինքրա զանգածները, բնազգով ու արտակարգ հոսուսութեամբ ըմբռնում են ժամանակի պահանջները և առնական արեւութեամբ բարձրացնում են գրօշակ ժամանակայ պահանջները։

Օրի Մեղիթար, Կերեսե Աշտարակեցի, Ալիշան, Խրթման, Նալբանդեան, Բաֆֆի, Պատկանեան, Արծրունի և այլն—այդ յուսուսու փարսաներից են, լոյսի ու ջերմութեան այդ կենդանի աղբիւրները, որ ժայթքում են հեռուէն-հեռու, ժամանակ առ ժամանակ կենսիք գործը որեւէկէ անապատուս ազգային պատմութեան միապաղպա արտեւութեան վրայ, կոնօզում են իրենց անձով ու գործով այդ պատմութեան զրգարները, սարունում են իրենց շուրջը ոգևորութիւն ու եռանդ և դնում են իրենց ձեռքով խորիսնները հայկական կառուցւածքի... Նրանց ետիւնն ըմբռնելով մենք զիբուսութեամբ կ'ըմբռնենք և ազգային վերածնութեան պատմութիւնը, նրա ճշմարիտ իմաստը։

Խրթմանը բուցե աննինց օժտածն էր, բուցե աննինց ինքնատիւր այդ գեղեցիկ շարունակը...

Այսօր ևս գեւ զբմանքով հարց եր ալիս, Թէ ինչպէ՛ն սամկահայոց ճիւղած ու սափակ միջմայրուս — և այն էլ ույն ժ ա մ ան ա կ — կարողացաւ

*) Գեղեցիկ է — Թէև թերի — *L'Asotik de l'Arménie Contemporaine*՝ ներդրական յոլակած, որ պ. Ա. Չոպանեան հրատարակել է *Mercur de France*, հանդէսի վրէ 1896 թ. ակտերն։

ծնունդ աննի... այդ լեռներ Նա դուրս ժայթքեց ցեղի խորունկ ու վշտառատ եւլքերից, որպէս կենսի ու կորովի հրաբխային մի բնիք, որ պիտի գար շնաւորելու գաւառական ընդհանուր մեղելութիւնը, սարկութեան ու մեղելութեան, մտաւոր ու բարոյական անգամայնեման միջոցաւ։ Առանց կանոնաւոր ուսման ու գիտութեան — բայց Առաջին բնատուր իմացականութեամբ։ Առանց բարոյական գաստարակութեան, բայց առողջ բարոյական բնազգով, նախնական քրիստոնեայի ջիւղ առաքինութիւններով։

Նախնական քրիստոնեայի...

Եւ, սակայն, վասպուրականի Արծիւը այստեղ ևս ցոյց է ալիս իր օրիգինալ դէմքը, իր անկրկ բնազգը և իր նուրբ հոսուսութիւնը Նա մեթոսմ է այդ նախնի քրիստոնէի համակերպութեան բարձրը, մեթոսմ է բուր ծող, մեղիթար, կրաւորական հաւատամքները, շարին շարով չպատասխանելու անինապարտ սկզբունքը, որ զգրել էր հայութիւնը սարկութեան ու ապականութեան սիլով մէջ, որ սպանում էր վերջնականապէս կործանել այն Նա մեթոսմ է այդ սարկական պաշտամունքները, ըմբռնանում է հայ կղերի, հայ աշխարհի գարուսր ուսունի դէմ, և ժողովրդի արիւնը ծծող բռնակալ ուժերի հանդէպ՝ բարոյում է զենք, զիմագրութիւն, ինքնապաշտպանութիւն...

Այդտեղ էր խրթմանի աննաւորութեան մեղութիւնն ու հոյսը, նրա պատմական մեծագոյն արժեքները միւր։ Այդ հանգամանքն է, ի միջի ալից, որ ալիս է անզուգական ծերունիին թիւրքահայոց պատգին յեղափոխականի՝ ստողը։

Քրիստոնեայ — այդ վաղեմի քրիստոնէութիւնը հրահանգում էր պարզութիւն, բարութիւն, ալարուիզմ, ժողովրդասիրութիւն ու մարդասիրութիւն։ Այդ բոլոր «հոգևորական անարքինութիւնները» մենք գտնում ենք վանեցի առաքելայի մէջ և գտնում ենք մի անսակ ըմբռն, ինքնարուի, անարեւտայ այսպէս սասն, անդիտակից վիճակ մէջ... Շինու ոչինչ չունեն այլարարական, ալարուստական նրա գեղեցիկ ժեսաները, հնարքը չէր, յփօյիթիկ՝ չէր այն վեհանմն բարութիւնը, որ թելագրում էր սոյի, ազանայի վարչեաններին մոտանալ գարևոր սանլութիւնը և կերակրել ու խնամել հայի հեռ անխոր ջիւրգին ու թիւրքին...

Քրիստոնեայ — այդ Բայց բարոյեցով հանգեմ Յեսուսեան սուտարարը, հաշակիւով դբա հեռ գիտութեան ու լոյսի անհրաժեշտութիւնը, յարգողով ժողովրդին բարոյ բանալ, գիւր կարող, յորդարելով սոցաննի անն անսակ կուլտուրական հիմնարկութիւններ, մեծ վարպետը համալուս էր և ձգարթ էր համազել աւրշներին ևս իր թագան, սարկամիտ հայրենակիցներին, որ այդ բոլոր խաղաղ ճիգերը բուսական չէին որ այդ բոլոր կուլտուրական հիմնարկութիւնները գործէին

273-2000

524/8

կէան են, որ միմիայն նրանցով չի պահպանւի ազգի շէնքը, որ մասւոր վերածնութեանը պէտք է անպայման շարժակալի և ազգակալն վերստին ութիւնը...

Կոհն, մաքառում...

Սթափում էր կամօք-կամօք հայաշխարհը և Երիմեանի անձնադրութեան մէջ կենտրոնանում էին մարտիրոս ժողովրդի բոլոր ազատ յայտերն ու անշնչները, խուչ ու եռուն գծագրութիւններն ու բողբոջները Պարոյ համեստ վերաբուրը գառնում է մի ինչ անկեղծ սթափուող և մաքառող աշխարհի

Կոհի, մաքառման մէջ սկսում է և վերջանում հրահայտների կորիզը, կառոյ, անվճատ մաքառումը բարձրանում է արագ արագ երկնամիտ անդուստի վրայ հասնում է մինչև փոսդի ու հմայի ծայրագոյն աստիճանները... Մասան բերկրանքի ու երկիւղած յափըշտակութեան մէջ ծափահարում է և խունի ծիւղմ իր ուայրիկին... Հիացում, երկրպագութիւն, պաշտամունք, զտանցանք, առասպելներ շնաշխարհիկ Կուսրի շուրջը... Հալածանք, գուսեր, ասաճներ կրճաց՝ Թշնամիների բանակից, Թէ հարազատ և Թէ օտար, բանաւոր Թշնամիներին... Ամբողջ կեանքը՝ անդուլ պայքար յաճախակի պարտութիւններով, երբեմն մինչև կատարեալ խորատկում, յուսահատութիւն, արցունք ու հառաչանք... Մահայն անկումը ժամանակաւոր է, անսկան կորովը չի հասնում, պայքարի տննդը շարունակում է մինչև կեանքի վերջույցը, երբ Նշմածնի պատերի սակի, հասարակայնի մի ծանր վառագի հանդէպ, պառուս արծիւը վերստին Թափահարէ Թեւեղը, ձայնակցից իր յեղափոխական գուսկներին, ընդ առաջ գնաց հայ մարտական կազմակերպութեան ահազանգին ու յորդորներին և ծռուացու մի ահարկու բռնապետութեան դէմ

* *

Վերագառանք, սակայն—Վարդա

Պրնոսի Վասպուրականի՛ն իր պատուաւոր սեղն ունի հայ մամուլի և վերածնութեան պատմութեան մէջ նա Երիմեանի հրաբխային եռութեան մի մասն է, նրա ահագին և բեղմնաւոր գործունեութեան պատկառելի մի յուշարձանը.

Աշխատակցում էին հանդէսին մի խումբ աշակերտներ վարդապետի հիմնած գրչեթովիկ զպրօքից—մի խումբ գեթափարական «Արեւիկներ», որ Երիմեան բերել էր Եսէկ Հայաստանի զանազան ծայրերից և որոնք ապրում ու աճում էին իրենց պաշտած վարդապետի շունչով, դաստիարակում, աշնանում էին նրա մացուր, գաղափարական մթնոլորտում, նրա Թովիչ ընկերութեան մէջ... Սրուանանան, Պարմախեան և օւրիշներ, բոլորն էլ ապագայ հայ ժողովրդական գործիչներ, վարժապետ,

բարոյիչ կամ գրող Աշխատակցում էր և Բաֆֆին — հայ նորագոյն շարժումների անկնազորիչ ներշնչողն ու պատրաստողը—որ սակաւին սկսնակի, ապրեց մի բանի տնի Վարդապետ ընկերութեան մէջ և յետագայում գրեց իր խանգաղի ընդհանրը Պրնոսի՝ ու վանքի մասին:

Գրում են դասիկները՝ արձակ և սասնաւոր, յառախ միամիտ աշակերտական Թոթովանքներ, բայց վառաւած մի կատարի հայրենասիրական շունչով Սուրբ է և հառաչանք տանուրեք... Երիտասարդ գրողներն ևս, հետեւելով իրենց վարդապետին, նախ ձգտում են հայրենիքի անօրինակ Թշնամութիւնները սղբաւով, շարժելը զբանջանով կարեղացած սրտերը և ապա միայն՝ փոթորիկը նրանց՝ ըմբռնացնում հուսկու յորդորներով...

Արեւն ընդ հող միշտ շաղախի, երկիր ինչոյն վայ՝ գուշ, հարիքը պայծեակ ազապիկն, սիրտ երկրեւում ոչ մնաց. Ո՛ր են շքեղաց մեծ ապարանք պիտ աշխարհին մեր Հայոց, Իսպառ բանդուկ կործանեցան, բնակիչը նոցին ոչ մնաց...)

Ահա և Անիի սրտանմանիկ սղբը.

Երբեմն էի ես շատ անձամբ Հայոց քաղաք Թաղաւորեալ Այսժմ ուներ հիմնադրասակ Կստան կուլում ես միայնակ...

Բայց մի գր...

Գան ժողովին ազգ միարան Բո հաստատեն ջարհիք անկեան Գեղեցիկանա շատ անձամբ Յապա մի՛ շար սիրուն Անի, Անի, Անի, իմ շան Անի...

Ողբից յետոյ—միշտ խրախորս... Որովհետեւ լոկ խըջանլն ու յուսակաւոր վայրջը անարժան էին Վարդապետ արեւիկներին, կորովների փառքերը սգաւով հանդերձ՝ նրանք հետզհետեւ—այդ դիտողներէ՛ զարութեամբ իսկ (Թեկուլ մարտ, անգրանակի)—տագրում են ազգային հպարտութեան և զգացումով, տարւում են երբեմնապէս գոռոզ ու վեռ նախնայիզմի հովերով, շարագրում են շափազանցրած ու փրուսոյց ներքողներ՝ հին հայկական մեծութիւններին.

Հակոպ Տըզըր գեղապաշտած Հայիկ մեր նախնին բաշարանց Հասարակուկ, կորովներից Տիեզրաց վեհապան

Սրնոսի ահեղ սուսանաթեւ Աշխարհակույզ Արատէս, Յասիայէ ի Յեւրոպայ Ապացուլ անցեր փութապէս Ետի և ցամաք կղզիք բազումը եղին ծռուայք կամ հրկեչ

Մեծը Տիգրան տէչ Տըրկից Եղիլի փառայ անասան, Անյաթի գործես հաւովեական Անպարտելի սիրտեան Մինչ ց՛նրբ կայրես հինէն անտես Կարօտ եմ քոյգ տեսութեան...)

*) «Արեւու Վասպուրականի», գեղեցիկեր 1855: **) «Արեւ. Վասպ.», մայիս 1859.

Թող լինի դա մի ծնորդ, մի վարդազորն զսասանցն՝
խակ ու չափն նացիտայիզի... Բայց կայ միս զգացումը,
որ խորապես օրինաւոր էր ու բանաւոր, որ ուներ իր
գոյութեան ողբերգական պատճառները. դա Արար-
գեան բարոյիչների ըմբոստութեան սգին
էր, Տիւաւած մի անՏարին գորշանքի զգացման Տեա,
որ նրանք առեւած էին գէպի տիրոջ ախտիւ յեծիմը և նրա
ստեղծան կացութիւնը շայտառանուսի:

Ինչ էր սակայն այդ աւեփնն և կացութիւնը, ինչո՞վ
էր նա սարսփելի և նողկալի, ի՞նչ էր Տայ զանգաւածի
Թշուառութեան ու առաւապանքի աղբիւրը—վաթսուսե-
կան Թականների սղջանքում, երբ Աեփօրի և ագա-
սուութեան հոյն էր անցնում ամբողջ օսմանեան երկրի
վրայից, եւրոպական ճնշման սակ, երբ սուլթանը պատ-
աստուում էր վեՏանձօրէն պարգևեայ, «Սահմանա-
գրութիւնը՝ իր սերելի Տայ ազգին և երբ Պօլսի Տա-
սութիւնը Տրձանքի ու խանրափառութեան մէջ առ-
նում էր յնոր գարագուիւր»: Ա՛՛՛, գանւեցին վերջին
գժբախտ բանամեակում Տայ գրողներ, որոնք Տանդեպ
ներկայի՝ ներդրեցին, ջուով ու պիտոսաւորդի յՏին
բարի ժամանակը՝, նախանգափօտեական շրջանի բարբե-
ները, Թիւրքական աւեփի ժողջութիւնը, Տայտա-
տանցու միւր ու բարօր մի՞նչը...

Թող նրանք կարգան ոչ թէ «Մօսիսն» ու ուշայտա-
տան՝, այլ «Արձուի վառարարականիսն Թող նրանք
կարգան Սրուանձանանի այս ցնցոյ նկարագրութիւնը
Տայական գաւառների ամենօրեայ կացութեան, այս ան-
պաճո՞ղ սողերը, ուր մենեւում էր մի աՏաւոր և Տրեշուար
զրաժայի նեղկայացում, մի գիւսային շարճարանքի, որին
մասնած էր միխոնուար ժողգուրդը և որի մէջ էր,
սնայոս, շղթայակից, գալարում էր ու մեծանում ամեն
օր և ամեն ժամ... Այդ գժօրքի զարՏարանքը զեռ
սանց այնուՏեան, ծանրացու աարեց սարի—շէբքեղ-
ների ու այլ իսլամ գաղթականների ներարշուով, բար-
կանեան յարաճուն շարժումներով, Թիւրքրոյ ոստիճա-
նական սպառուով, տուրքերի սանձարձակ ամբարու-
սով—և Տաւա իր աւերիչ գագթնանկեան առա-
թրքանց պատերազմից յետոյ

Ա՛կանը գնեցն Սրուանձանանին. նա սայի և զառ-
կերներ Տայ շինական կենարից.

Կը ստեան, այն Տրապարակի կտից բանի Տառ զօրքեր
կանցին և նոցա մէջ շրջապատում մի ուրմելի պատու և
մի երեսասորդ շինական Տայ կին... Այն ի՞նչ ձայն էր, ի՞նչ
ճիչ էր, որ յանկարծ լուեցաւ... Տարւում էր, որ աւին այն
կնոյ, պատուց Տամար բանած կը տանին դասայ ու տանին...
Մի՞թէ կ'անուանան և սորա. այդ ի՞նչ արարականիչ
Տարանքի. Այգուրի վշտայի սրտեր տակնուն սէր կզգան:
ՉարՏարելի վարկեաններ տակախն ուրախութիւն կը կրեն...
Թշուառութիւն և ժակն իւր ծնած բողբոջ մինչև գե-
րեգանը...

Թշուառ և այդ ժանուկը, ասում է Սր, ոչ թէ նրա
Տամար, որ չոր Տողի վրայ և Տանգըւում, գարի Տաց ու-

սող մօր կամեն է ծնում, որ զրկւած է ամեն փափկու-
թիւնից ու քնքշութիւնից, այլ աՏա նրա Թշուառութեան
պատճառները: Էնչո՞ք որ աշխարհ է գալիս, Տէնց որ
ծնողների գառնացած դէմքերը մի փոքր սկսում են
ժպտալ՝

ԱՏա բուռնութեանց ձայնի կը խնչան գեղի Տրապարակը
և գալով գալով մինչև նոցա շեմ կը կրեն... Եւկոյն փոե-
ւեցաւ ստաւարան կամ տուրք ժողկոյն և կամ պարտատերը,
կամ մի նոր տուրքը (սպեան), կամ ջրիւրը երեւոյ գըշ-
ւաղ (Տրամաքանի ջրիւրը այնուան կուսոց Տայոց գիւղեր
ձևերիւր և Տայեր ամեն տարի կը Տուգան նոցա Տամար
ամեն պիտոյքն ու կարիւր):

Լաց ձանուկ, թող լայ իրձայն ժանուկի. Գնաց Տայոց,
գնաց մայրը, Տայրն այն կոյճ աղաղակ կը Տանէ. տուրք կը
կուՏանին, Տարած կընուանի, յոսեղի փոջ չուսի... Այո՞
նրա գիտում... Կինը գրան ետե կայնած, սիրտը գէպի շո-
բածին, և աջերը գէպի ժանուկի այս աղաղակի սեւարա-
նին ու ցուին յոսում կը Տնուր, Տնծծերը. այժմ իսլայու
թողուց ժանուկը և Թաւա ու անկաւ մէջ այն աղեակից,
յորմե և իրեն բաժնի ինկաւ, թիկունքն ու մէջքը Տարա-
ծեցին, որ եթէ յանի մ'որ յոսում լինէր, պիտի վիճէր իւր
գաւալը: ԱՏա ծնօրք ձանկան, աՏա ժանուկ ծնողաց...

Անցաւ այդ աղեակը—մի ուրիշն եկաւ.

Գարան վերջուպէս ծնօրք... կը Տանգէրին սրտերը կա-
ժաց-կամոց, Թիւրքան կապուսական երակներ, որ առած էին
ծնեւելեան... և աՏա մի կայրեան գառնութեան Գեղի
գիւղը (մէջէն մաւթիմարի) չորս կամ Տինգ գաղանակեղոյ
քիւրիւր ետեք ձգած ժամանակ: Արդէն զարդի մէջ փր-
թած փոթորիկէն, գառած գոյուսէն... գաւառաններու, Տայ-
Տայաքներու և Թշուառց ձայններն յայտնի էր, որ բար-
բարուները մեքերը (չլլալը) եկած էին գեղ, որ Ռեւին կը
ծնծէին, գզրին կը ՏայՏայիին, միւսի վրայ տուր ու գէնք
կը բաշէին, վերջուպէս բաժնի եղաւ գեղի վրայ և այս և
կամ Տինգ էլ այս տան բաժինը:

Եւ Սրուանձանան նկարագրում է ամեն իրարանցումը.

Ամենք սուքի են, սպասաւորելու ջրիւրերին. — ժանուկ
աղբիկ աւազում, իրեք գերիներ... Նոցա կօշիկները Տանել և
օրբի, նոցա զգեստները Թօթիմարի պահէն: Այն կողմը
խեղճ կնիկ թոնի կը վառէ, սրպէս զի գլխաղբեր տաքնած.
աղբիկներ, Տանքեր կեհալուր կը պատրաստեն, խկ երկի
մարդիկ կայք ու ծանրութիւնները ներս կը կրեն, ձիեր ու
առաւարներ կը սեղաւորեն:

Երեխան եւ կողք խեղճ կրակ կուսայ...

Այստեղ միայն Տաւաւաշք և ոչ այլ ինչ...

Արքունիկ սասանորդ ստացող զի նոր կերպ աէր նա գեղի
մէջ, էկած օրէն մինչև գնաց ամեն օր ել ու ձուտելի, փո-
խինոց ու զաթայ, սէր ու կարագ իր սեղանին վերայ պատ-
աստ պիտի գաճայո: Ապա ի՞նչ ոչ, փայտ ևնքը, զէնք
վրան... ՏայՏայալք, սպանալիք կը Թափէ, մինչև փակման
ստեղծ, մտաւայ գառնած, Տող գառնածոյ, շան դառնած,
Տայի տաան մի՞նչորոյով ու մէկ սխալարով քոջ Տեա Տաւալի...
Կերբին մի՞նչորոստան Տայեր գրեթէ ամենքն էլ այս
վիճակն ընտրած են. Թողուչ և գաղթելը:

ԱՏա և զապախի եւ, իտարը Տաւաւաղը:

Ի՞նչու զպոթիկն իւր ձիւց բարեկեց ու գնաց Ռեւի տաւ.
ուզածը կերաւ սպա սկսաւ առաւարիկը. պատան-կնիկներ,
մէկին կը Տարեղբոյն չորս մարդու տուրք տայ, պատանա
որ սորա չորս սրբիքը Ստամբուլն... բողբոջը Թշուառ պա-
ռաւը, ի՞նչ 1 տարի և ամիս է, որ իմ որդի օտարութեան
մէջ մեռաւ, եւ յայց ո՞վ չէր բողբոջ ինչն սոցոց, ինքը լացաւ...
Եւ այժէ մի՞նչ...

— Այ, չէ, անկարելի է, փարայի, փարայի: Այնտեղ կան-
չեցին և քանի մը նորաստաններ, որոնցմէ կը պահանջեն

իրենց երկինքնու խորքը. խղճայիք, պատանձնու ետև կայ-
նած, մեռքով ու դիմով իրենց անձարութիւնը յայտնեցին,
բայց զպարկեծ գուռայն ու երկինջ տայով պատկերից, որ
պարտք անեն: Եւ գնացին նորա դռնապով ու լալով *)...

Այ՛ս, յայտնի միայն՝ լաց ու հոսաշաքը—կրկինք
»Արեւուհի՛ խօսքերը: Աջ մի ժպիտ ուրախութեան, ոչ
մի յոյս... Դժոխքն է... *Lasciate ogni speranza voi
chi entrate!*...

Ինչպէ՛ս չխռովէր հայ փորքաթիւն և գիտակից կրե-
նաթարգմանի սիրտը և չըջէր սանկութեան գեղի
բուծ ու բարբարոս ուժիւրը, որ արդէ կը վայրագործէ
մարդկային կեանք ու պատիւ: հասցնել էր միլիոնաւոր
զանգւանները անասնական, իշտային կացութեան:

Եւ ահա »Արեւուհի Վասպուրահան»ի մէջ զժգոհու-
թիւնը խառնալով, միշտ աւելի և աւելի գունաւոր-
ումով և ու գուրջ պոռթկումով մի շարք յօգուանների ու
սանդղանցոց, իրաւ թափանցիկ այլաբանութիւնների
մէջ: Ահաւաստե՛մ մէկը գրանցից: Վէ՛հն են բաւած փա-
ռասերը և հայրենասերը. առկողմ էգօրհու, նիւթու-
պաշտ ու երկնոս՝ աշխատում և հանել երկրորդից »մո-
լոր ճանապարհէն՝ և առում է.

Չէր հայրենասեր համարած քով վարդան չէր, որ իր
անկէ մը գործի մէջը գործելով, հայոց անձը և անհա-
մար երկնասողաններու արիւնքով նեղիկ տաւ: Արտաշու-
գաշորք ու բոլոր Հայաստան աշխարհ գերել տալու պատ-
ճառ եղաւ:

Հայրենասերը պատասխանում է.
Ազգիս բարեւուածութեան համար իմ բոլոր գոյքն ալ,
կենցեղ ալ իր գոճն... վարդանայ սանձած անասնայի
գործիքն ինձ համար ընտելի է, բուն վասակայ հանգիստ
բարբաթութիւնը... Եթէ է հայոց այն մէկը ու
անհամար երկուստեք գայ զայն արեւունով
է՛ր առգուէր Հայաստանի գաշտեքը:
Մէր ու զէն պիտի բաւածանէր Հայաս-
թեան ազնիւ բողբոջն էր... (Արեւ. Վասպ.,
1862—63, թիւ 2).

Յեղափոխականի և հակաիշխոսականի վեճն է,
որ գրեթէ նոյնութեամբ մենք սեանում ենք շարժ-
ման նորապիսի շրջանի մէջ: Եւ ո՛րքան ճիշտ ըմբռնումն
պատասխանութեան գաղափարի էութեան, նրա բարձրա-
ցնող, արեւացնող առաքելութեան: Այդ գիտօգն ևս
պատկանում է վարագի »Արեւիկեանցի» մէկի գրչին:

Մի ուրիշ աեղ »Արեւիւ»ը պարզպէս պատասխա-
նութիւն է բարոցում անհանդուրժելի լծի դեմ: Նոյն
Սրտանձնասեն է. հերքէ և լանք, սուսում է նա, արիա-
նա՛նք և կուսներ.

Չի՛ լանք, եղբայրներ, փստս են մեր աչքեր. թող լան
հին գլուխներ:
Են գե՛ծ մի կուր կայ. կը լուճը ահաւոր ձայներ, ձայն
Արեւուտարից, ձայն Հրեմիայից... մի՛, մի՛ սարսափներ, նորա
մեզ բաժնուհիլ թող սա... մենք հաւ չենք, մենք էլ մարզ
ու մարզու գաւակ ենք...

Ազգի համար պիտի աշխատու. էլ ուրեքն գու. քեզ հա-

մար չեմ, քո ծնողդ համար չեմ... Ազգին ես... կ'ընթանա
արեւար, հակոյ հակոյ, առաւուջը գոճարները, վիշտ ու
նահատարներ կ'ընկնու... Նրե՛ս ու կրօնը, զարկ ու զարկ-
ւոր, ինչոր, վեր կանգնիր, մեռնու էլ՛ կը յարկեմ... Նա-
հատում... Ի՛նչ հոգեկեն սուսն, ի՛նչ երկնային կ'ընում...
Անան, որով ազգի կենդանացած են...

Աշխատիքը ուրե՛մ... Թատահատութիւն միայն չունե-
նաք... Հայրենիք... կործան գերութեան վիճակնու մի
անթի է... Ա՛յ, այդ իսկ է, գիտես. էլ մի՛, էլ մի՛ յաւե-
լուք... Բայց ինչո՞ւ կուտաս քորս վերայ, չ'որոնք, չը յուսա-
հատիր... Խառնուք արքեր և ոչ թէ արտասուք թա-
փենք. մենք ու սոք շարժենք և ոչ թափանք մեռելի
պէս իր ինկնից, Լացողներ լացին ու անցած գնացին.
հինքն էին նորա. մեր նորութեամբ շարժինք...

Արտասուց գիւտնազիրը ի՛նչ կը գրէ արքերը հայոց
գործքերէն. միշտ ո՛րք, հոսո՛նք արտասուց, պառնուհիւն
որոհի՛ք, գերութիւն վիճակի... ո՛յս պիտի կորցնու արեգե-
բայց սարեգութեան մէջ հայոց գործքերը, և ևս տասնին-
ներորդ գարուս հայոց շարժքերը...

Այլ և զու, կորովիք հայկական երկոտարութիւն, ընդ
սոս է վեր կը խոյանան յարուն, թեկերուզ վր սոյ ա գ ա
ա ա կ ա ն ու թ ի լ ը բ և ե ա ա ծ, ն ա հ ա ա ա
կ ու թ ե ա ն շ ա լ ո զ զ. իրաւ Ժանապարհը դա է...
Բայց մէկ կողմից խառնակ է օր, մրկիտ է երկինք և միւս
կողմից շունակ և լարք ձգած են որոգայթ սարիք: Ի՛նչ, ու-
րե՛նք, գաղափարի կամէի առն քեզ ո՛չ, ո՛չ, գու. ընթացիք,
բայց ծանր ծանր, ինչպէս արեւ, նոյնպէս զոյն *)...

Հեռու յուսահատութիւնը... Հնքը լացին—բա՛ւ է,
մենք շարժինք... Նայեցիք դեպի Արեւուտար և Հրեմիս
այնպէղ կուր կայ,—կուր Ենգգե՛մ բաւապատութեան,
կուր յանուն մարդկային իրաւունքների... Մենք էլ
մարզ ենք, հեռեկենք նրանց օրինակին, արիանանք,
սաքի՛ ենք, զարկենք և զարկենք, վայր ընկնիք և
նորեն բարձրանանք, գրկենք նահատակութեան ազա-
տարք գրօքը... Ուքի՛ ենք, թեպէտ և... յետանակ է
օր և մրկիտ է երկինքը...

Այդպէս էին բարոցում Բաթիկից, Գաղականներից
չառ առաջ իրենց արձակի ու օտանուորի մէջ, իրենց
ինսիմ, ընտանեկան միջավայրում՝ վարագի երկոտարագ
պառնասանները, յեղափոխական այդ ինքնառիւթ մար-
գարների փողանցը:

Եւ Երկինքն հպարտ կը իր սնած, գաւաթարակած
Արեւիկեանցի, Երկինքն գաղափարներն էին նրան
չեփորում՝ նորընտանային մի սրբազան խանդավառու-
թեամբ, Երկինքն Մուսան էր, որ կուսում էր բարձ-
րաձայն, սթափեցողիչ զոսանքերով հեզ ու աւեր Հա-
յաստանում, որ խոսում էր մոլեգնորէն պատասխան
քրով գուռը, որ ուզում էր բողբոջի սարեբային յոր-
անքի մէջ հայկենից զարուար շլթաները, սիտանեան
մի հարկածով շարժելի բաւապատութեան հիգրան
Երկինքն Մուսան էր — ցաւուս, անմիթթար, բայց և
ի՛նչպէս, անվերջ — որ եկել էր անու իսկ հայրենիքի
մէջ: Նրա իրիտ ու սգաւոր բարձրաններում ծառու-
ցանելու մի վեճով գաղափար,—հայ կապան ու պա-
սա մ բ ու թ ե ա ն գ ա ղ ա փ ա ռ ը—որ այնուհետև

*) »Արեւուհի Վասպ., 1862 թիւ 3.

*) »Արեւուհի Վասպ., Ըջւան. 1862—63 թ., թիւ 1.

պիտի աճեր հեռագծեան սուբեկտիվ մտքի և օրեկեակիվ իրականութեան կրկնակի մշուճով, պիտի երթար կամաց-կամաց նւաճելու սրբան ու ուղեղները, պիտի երթար պաշարելու «Չայն աուր օճ ծովակ»ի խոր հրգու-ւոր հեղինակին, պիտի գերեր նրա մաքառչ եռութիւնը, արատազրելով մի շարք հոյաշունչ հասորներ, պիտի ստեղծեր պարզ, անյայտ փայաշուկցի երիտասարդից — Բ ա Ֆ Փ ի ի ն... որպէս զի նրա միջոցով, նրա հրեղէն ջուրայի մէջ բոցափառէր սերունդներին և ծնունդ տար յետագայում այն առնական ու յուզիչ վիպերգութեան, կարիճների այն ցափոտ ու վերժառու լեզեծոններին, որ ջրան առիկ շարունակ թնդաբարձն նոյն հարազատ լեռ-ները գիւրազնական մարտակոչով — «Մա՛հ կամ Ազա-սուութիւն»...

Եւ պիտի պայթէր — այդ եզակի ու եղբրական դի-ցազնամարտը — յետանակ օգուճ և մրկոտ երկնքի տակ՝, բայց պիտի գար, «Արծաի Ասպուրականի»ի մարգարեական արտայայտութեամբ, բարտապէտ վերա-ծնելու անարգւած, անախարած համայնքը, սրբելու նրա ճակատից սարկութեան արտաը և սըրունքոտ, արիւնաներկ հողի վրայ «Բուսնցնու ԵՈՐ ԱՅՈՒԹԵԱՆ» ազնւագոյն բողոքները...

Մ. ՔԱՐԱՆՅԱՆ

Ս Լ Գ Ա Ն Ի Ս

Յասունհինգերորդ դարուն, երբ բիւզանդական մա-շած կայսրութեան վերջին բեկորները իսպառ կորուսե-ցան Գոստացու մի պիկեանին մէջ և Օսմանի զաւակներուն հրաշունչ հորգածները վտասակարեկ կանգ առին Արեւելքը Արեւմուտքին միացնող հոյաշունչ երկիրներուն և անոնց ազգի ազգի բնակչութեանց կուրծքին վրայ, իրենց հիմ-նական մասհողութիւնը եղաւ կազմակերպել և իրենց ձեռքին սակ ինկած մարդկային զանգւածներուն մէջէն դուրս բերել ն ո Ր ա զ գ մը

Օսմանի զաւակներուն այդ մասհողութիւնը՝ ծնած 1453 մայիս 29-ի օրը, Մուհամմադ II-ի յազմակըն մուսթով Այա-Սոֆիոսի Մայր եկեղեցիէն ներս՝ զեռ կուրծի և ինչ որ կը կուչի օսմանեան պատմութիւն այդ դարուտոր մասհողութեան յաջող և անյաջող փու-լերուն շղթայաւարումն և համակ աննդ, արասուք և արիւն

Ջարկին անոնք հաւատքները հաւատքներուն, լեզու-ները լեզուներուն, բարբերը բարբերուն և գոյացուցին զարհուրելի քառք, որուն մէջէն նման նոր ստեղծա-գործութեան մը մարմին պիտի առնէր իրենց երազին իրականացումը... Բայց պարտա՛նք. պատմութիւնն ալ ունէր իր պատճառները և օրեկեակը գրանդեայ...

Յրորումը եղաւ միայն ժամանակաւոր և նւաճող բար-բարուններուն խաւարածութիւնը սեռաւ շուտով ապ-շահար, որ այն քառսին մէջէն որ պիտի երկնէր իր ընչնացած միաձոյլ ազգը, վերանման ընդհակառակը անոնք, որոնք չէին ուզեր մեռնել... Յունաստան, Սեր-պիտ, Սև լեռ, Պուկարիտ, կորգու, նոր օրհարու-թեամբ ու նոր տեսչեղով եկին գրաւելու իրենց գիրքը քաղաքակրթւած ազգերու արեւոպագին մէջ

Պատմութեան այս աշխատանքը գեռ կը շարունակի և պողպատեալ յամառութիւնը անոնց, որոնք ծուռայի-ցին շարին և ուզեցին իրենք զիրենք հարկադրել անի-րուութեան ուժով կը շարունակէ հալիլ թափուող արիւններու ջերմութեանն: Ահա և կրեան, Եպիրսուք, Գաղիզոնիան երեկ սարուհի, ասնջւած, այսօր ազատ կանգնած երբանութեան ուղիին վրայ Ահա և Ալպա-նիան երեկ արիւնաների, ագէտ, մութ, անծանօթ, ան-գրագէտ, նախնական, գրեթէ վայրենաբարոյ, որ գուրս կուգայ նոյնպէս հուշակելու իր ապրելու իրաւունքը: Ալպանիա՛...

Բայց ո՛ր է այս երկիրը, ո՛րն է այս ժողովուրդը, ո՞վ է հետաքրքրւեր անոնցով... Այո՛, այդպէս է եղեր միշտ Թիւրքիոյ մէջ Աւելի զժբախտ անկասկած, ջան հուով գերիները, օսմանեան կայսրութեան ճիրաննե-րուն սակ ձառցած ազգութիւնները իրաւունք անգամ չեն ստացեր իրար սեանելու, իրարու ծանօթանալու...

Ալպանիան, ինչպէս օսմանեան կայսրութեան բազ-կացուցիչ բոյսը երկիրները, կորսնցուցած է իր աշխար-հագրական ճշգրիտ սահմանները և այսօր որ այդ խնդիրը՝ երբե՞ն այնքան զուրկ չահկանութեան՝ ստա-ցած է հրատապ կարեւորութիւն, ամեն պարագայի մէջ միայն ժառաւոր լուծում մը պիտի կարողանայ ստանալ Մնաց որ ամենախնայաւոր աշխարագետներու և պատմիչներու, ինչպէս Էւզփըզ Կիպպըն, Ռրիւզըն դը Լա-մարթիսիեռ, ալպանագէտն Խասիդ Էէկար, դը Պուրփոն և այլն կարծիքներուն մէջ անգամ տարբերութիւններ կան այդ մասին Բայց մէկ կողմ թողով վիճելի կե-տերը, կարելի է ընդունիլ որ Ալպանիա 400 թիւմեար երկայնութեամբ և 120 թիւմեար լայնքով այն հոյա-մասն է, որ կը արածուի Պալքստեան թերակղզիին արեւմտեան եզերքը Արեւելեանի վրայ, Արգոսի ծոցէն մինչև Շքառարի լճին հիւսիսային կողմը:

Ալպանիա, որ կը կուչի նաև Սկիւթիա, ալպաներէն սկիւթեր բառէն որ կը նշանակէ ժայռ, լեռնոտ երկիր մըն է բազմաթիւ գետերով ոռոգւած, ուր կը սիրէ նոյնպէս հարուստ ու գեղեցիկ բուսականութիւն մը Այդ բոլորին վրայ աւելցած գեղատեսիլ լիճեր, Սկան-դար Բէկի հայրենիքին աւած են ակնապարտ անտա-րան մը, նման անոնց, որոնց առջև այնքան յափշտա-կութեամբ սովոր ենք կանգ առնել Ջեղեցիոյ մէջ կամ Հայաստան Ճամբորդելու ժամանակ Ալպանացոց երկ-

րին այս սար ու ապառուժ կազմածը ազգած է ընտանաբարնակ անոնց նկարագրին վրայ և շինած անոնցմէ անհամադար, կուստեր, գրեթէ արխնաբարոյ հասարակութիւն մը, որ իր պատմութեան ամբողջ ընթացքին տեղքն ու հրացանը ունիլ է սիրեր քան արօրը, և հովազան սրինգը՝ աւելի քան ուսուժը:

Ալպանացոց ծագումը շատ հին է հարկաւ, բայց անձանով դժբախտաբար, շնորհիւ գիտական արժէք ներկայացնող աղբիւրներու չգոյութեան: Ինչ որ յայտնի է և որու մասին կարելի է ըլլալ բացարձակօրէն անվերապահ, այն է թէ ալպանացիները ինքնուրոյն, *autochtones*,—ինքներկրեայ ազգ մըն են զիրենք շրջապատող բոլոր միւս ազգերուն մէջ և կը պատկանին Տագ-Եւրոպական ժողովուրդներու մեծ ընտանիքին:

Ալպանացիները երկու տան ինքնուզար կենցաղով ապրելէ յետոյ որոշ ժամանակ ինչևս սերպ, բայց մասնաւոր պոպուլար կայսրութեանց գերիշխանութեան օտար իրենց քաղաքական կենսքը մինչև օսմանեան տիրապետութիւնը շատ մութ է և հիմնովին առասպելական: Պուլկոտ, յոյն և սերպ, ինչպէս նաև հոռոկեան պատմութիւնները բըքբելու ասոն միայն կարելի է հանգիտիլ ալպանացիներու մասին յիշատակութիւններու: Ալպանացիները, իրենք, իրենց նախահայրերուն մէջ կը դասեն մինչև անգամ Մեծն Աղբերակը, Արխատուէրը և այլն, բայց անշուշտ այդօրինակ ձրի հաւաստիացումներու վրայ չէ կարելի կանգ առնել:

Քիչ շատ յայտնի ալպանական պատմութիւն մը կը զետի ուրեմն 15-րդ դարին միայն, օսմանեան փաստաւորներու արշաւանքներուն օրերէն ապշին:

Ներ սուլթան Մուրատ Ա-ի և Բայազէտ Ա-ի օրով թիւրքերը սեղաւորւեցան Բուլղարիան թերակղզիին մէջ, իրենց ձեռքերը ազատ ունենալու համար՝ ի սպաս նոր աշխարհակալութեանց, Ալպանիան յանձնեցին ժամանակաւորապէս երեք վասակ շէյխ ընտանիքներու ղեկավարութեան՝ Քաճեկես, Քօթի և Քասթրիթի, որոնցմէ վերջոյն փայլուն մէկ շտապողը՝ Գեորգ՝ ծանօթ Սկանդար Բէկ անունով պիտի գնէր քէշ յետոյ սուլթան Մուրատ Բ-ի օրով, առաջին հիմքերը ալպանական հայրենասիրութեան և պիտի դասուար մեծագոյն աղէտը նորահաստատ կայսրութեան:

Գեորգ Քասթրիթի — Սկանդար Բէկ, — կարելի է ըսել իրապէս միակ լուսուոր գեմքն է համալպանական որոշ կարեւորութիւն ներկայացնող, այդ ժողովրդի ամբողջ պատմութեան ընթացքին, վեր կանգնած ամեն ցեղային ու ընտանեկան ընդհարումներէ և գործած սեռակի մը յազգային հերոս՝, առաջկայ ընդհանուր պաշտամունքի...

Ալպանական երգը կը պատկէ որ Սկանդար Բէկ այսպէս հրամայեց իր զուգին նախ քան մեռնելը.

Ի՛նչը ծովափ, այնտեղ կայ խաւար ու տխուր նոճի մը:

Կապէ ձիս այդ նոճիին և տարածէ զրօշտ անոր վրայ ծովան բամբուկներուն առջև, իսկ գրօշէ կարէ թուար: Անոր այսին վրայ կանգնած է թիւրքերու սրբին և մտք կը ներժէ այնտեղ: Անտօրը ծառին տակ միջէ ռազմիկն զնեցող կը մնան անխօս իբր փէշ հիւսիսի կատաղի քամին, ձին պիտի խրկնի, զրօշ պիտի ծածածակ, ասուր պիտի հօշէ թուրքը պիտի լսէ այդ, և զորքահար, ստգոյն ու արտուժ, պիտի նահանջէ մասնեղով մահանա:

Սկանդար Բէկ ինը տարեկան եղած ժամանակ (1428)

Մուրատ Բ-ի սարգուններն մէջ ընդունւած էր իբրև պատանգ Տօրը՝ ՕՏան Քասթրիթիա իշխանին՝ հաւատարմութեան և իսլամացւած էր: ՕՏան Քասթրիթիայի մահէն յետոյ (1448) Սկանդար Բէկ, որուն թիւրքերը աւեր էին այդ անունը իր անտոգիւս կործանութեան ունեցին համար, զայն նմանցնելով Աղբերակը Մակեդոնացիին, փախաւ Մուրատ Բ-ի ծառայութենէն և պարզեց պատասխարութեան զրօշ: Այնուհետև Սկանդար Բէկ մտ բռնորդ գար սարսափի ու մաստանդութեան մէջ պահեց արեւադառնները, որոնք զկարողացան Ալպանիան վերջնապէս նւաճած նկատել, մինչև որ չաւեացաւ Տերուրը (1467):

Եւ ճշտիւ Գեորգ Քասթրիթիայի մահէն յետոյ, ալպան ժողովուրդը՝ բարբոխին յուսակաւոր՝ ուրիշ Տնարուորութիւն չունեցաւ իր գոյութիւնը պահպանելու համար, բայց մեծ է նման բոլոր միւս օսմանեան լուծը իրենց վզին ստացող հասարակութիւններուն, զիմել արտագաղթի ու կրօնափոխութեան:

Գունդաղունը ալպանացիները նիւտեցան մէկ կողմէ դէպի Իսպանիոյ ապընջական հողը ու միւս կողմէ իսլամութեան գիրկը: Եւ ալպանական աղ զ ա յ ի ն արգէն այնքան թող կապը ենթարկւեցաւ ամենագոմշակ փորձի մը:

Առանին պայքարները, որոնք պահ մը գազար էին աւեր ընդհանրական թշնամիին գիմաղբելու անհրաժեշտութեան առջև, վերստին սրծարծեցան առաւել քան երեք կատաղի: Եւ ցեղերը բաժան բաժան քաշւեցան իրենց կիրճերուն մէջ իւրաքանչիւրը ապրելու համար իր հասկացած կենսեղով և պաշտպանելու համար իր սրբութիւններն ու աւանդութիւնները իր սեփական միջոցներով:

Հարաւորին ալպանացիները, որոնք կը կոչուին Թօսքեր ի քնէ արգէն աւելի խաղաղ քան հիւսիսային իրենց ազգակիցները՝ ծանօթ Նեկ կամ Նարմիր ալպանացիք անունով, շնորհիւ Իսպանիա ապաստանած բազմութիւնու հետ իրենց շփումներուն, սկսան սիրել արհեստները և հողագործութիւնը, մինչդեռ հիւսիսի մէջ կարմիրները կը շարունակէին իրենց թափառական կենսքը իբրև խաշարած և արօրգ:

Այնուհետև ալ ալպանացիները շարունակ ունեցան ընդհարումներ թիւրքերուն հետ և յաճախ շատ զղբալի (Շարտրա 1477, 1770), իսկ 19-րդ դարու ընթացքին կը համարին մտ սասը ալպանական ապըս-

տամբուիներն (գլխաւորաբար 1835-ին, 1836-ին, 1839-ին, 1841-ին, 1847-ին, 1854-ին, 1866-ին, 1879-ին), Բայց այդ բոլորը պատմաբանի աչքին չեն կարող ներկայանալ գործախտաբար իբր իր ազատութեան աննշացող ժողովուրդի մը պայտարները, առաւ Ըլլալով վերին աստիճանի նշը որով և ընդմիջա խաթարած՝ միջեղային անվերջանալի ու արհամարի որ ընդ-Տարուաձեերով Անթուրուսի եր պատերազմները նկերու և Թասբերու ու այդ երկու մեծ թեկերուն պատկանող զանազան ընտանիքներու միջև:

Եւ թիրքը շուտով գիտցաւ որպէի այդ սաղ-մապաշա ժողովուրդին անհամբարշի ու նախնական բարբերէն և զարժուց անմիջապէս աննաուութները իր կայս-րութեան արեւմտեան սահմաններու քիւրդերը: Այսու 18-րդ դարէն Պօլսոյ սուլթանները մեկ կողմէ ամեն Տնարաւոր միջոց ի գործ դրին, որպէս զի չծնի ալպա-նական մշակոյթ մը, որ կրնար վասնզան որ նախաշա-ւիղը ըլլաւ ալպանական ազգային միութեան մը իր բոլոր անհաշուելի Տեւեակաշներով և միւս կողմէ շահա-գործեցին ալպանական ընտնի սուլթաններու թիւը՝ ան-վերջ սարսափի սակ պահելու համար կասկածելի յոյնը, սե լեռնցիներ, սերպը և բուլգարը...

Իրենց Մեծ Մասագրութիւնն էր որ շարունակ կը հայաւէր զիրենք...

Ալպանացիները գործածեցան Հէլլէններու յեղափո-խութեան տանն և եղան շատ վարագ. Մարկ Բոցա-րիւսը զո՛հ է եղած ալպան վահճերու: Անոնք (Մեհմէտ Ալի) մըւեցան եղիպտական ապստամբութեան դէմ ու թափել տւին շատ արիւն: Անոնք եղան աեական մա-համափիւս պատու-հատ սերպերուն, մակեդոնացիներուն ու բուլգարներուն...

Ելիր, շուտ, ելիր, մայրիկ
Փափկը երթանք
Ահա կարաւ ֆէյզին կուգայ
Չորս հապար սաղփկներով
Իր սոսկալի սաղփկներով
Իր կատաղի սուսուսաներով...

Յըսէ մանկամարդ բուլգարուհին իր մօր, ժողովըր-պական երգի մը մէջ...

Մեր երկիրներու քիւրդին թողած սարսափը...

Արգիւլ Համիտ իբրև անհասարակ վարպետ ոճրի ու արեան, կատարելութեան հասցուց շահագործումի այդ սխաեմը: Եւ իր նախորդներէն աւելի նախնաձա-խնդիր ու զբոշ Ալպանիոյ սարբըր գիտութեան շողերէն անաղաբա պահելու մասին, մեկ կողմէ արգիլեց անոնց սուներու վարժարաններ ու միւս կողմէ լեցուց իր ար-քունիքը, Երէզըը, ալպաններով և անոնց հաստար-մութեան յանձնեց իր անձին պաշապանութիւնը, փո-խան լիառաս վարձարութիւններու ու առանձնաշնոր-հուաձեերու:

Կարմիր-Սուլթանին օրով ալպանացիները ձեռք բերին

տեսակ մը կիսանկախ կեանք, գրեթէ ինքնավար, զերծ զինուորական ծառայութենէ և կանոնաւոր հարկատու-թենէ, ու իրաւունք ստացան ապրելու իրենց նահա-պետական ըմբռնութեան և աւանդական սովորութիւնե-րու համեմատ, այն միակ պայմանով որ անոնք պիտի ձայնին ադէտ 1879-ին Յուլիսիոյի և Անթիվարիի Ան-Լեբան միացելուն դէմ բողոքելու մտքով Պօլսոյ մէջ դուժար-ւած ալպանական Մամաժողովը թե՛ն ներշնչուած Ապրիլ Համիտի գործակալներէն դատաւարաւորուած մահաւանոյն ինքն Ապրիլ Համիտի ձեռքով երբ երազեց զբողիչ նաեւ ալպանական մշակութեան հոգսերով...

Այդպիսով է որ 1908-ի յեղափոխութիւնը և անոր յաջորդող սահմանադրութիւնը այդ ցուալիորէն միտքիս ժողովուրդին կողմէ ընդունեցան ոչ միայն ստան վե-րաբերմունքով, այլ մինչև անգամ հակադրութեամբ...

Բացառապակէս անհիճ են այն իրոյցները, որոնց համեմատ իբրև թէ ալպանացիները լուրջ գրք խաղ-ցած ըլլան 1908-ի սահմանադրութեան հուշակամ գործին մէջ: Փաստերը պատմականորէն ճշուած, գոյու-թիւն ունին այսօր, ձիշա հակառակը աղաքուցանող, և սոխ է արգէն միակ տրամաբանականը և բացատրելի...

Հարկաւ կարելի էր շուտով այդ հակադրութիւնը ցրել և յիշատակելութեան զո՛հ ալպանացիներուն սիրցնել հուսարութիւնը, առաջ անոնց միջոցները դա-կանորէն, շահափելիորէն հաստատելու, որ սահման-գրական կարգերը անհամեմատ աւելի բարձր են ու լայն քան բունապետութեան մը աւած բոլոր աղաու-թիւնները... Բայց Նոր-Թիւրքիոյ ղեկավարները չուզեցին, չիրցան ընել այդ:

Մինչդեռ կը շարունակէր ալպանացիները ձեռք ազէս և աղքատ, ու սուսայի մաստրոպակէս թէ անեստապէս նախնական իր կենցաղին մէջ, երիտասարդ-Թիւրքերը դրին անոր առջև Սահմանադրութեան մասեանը բաց-ւած պարատուրութիւններու ելլին վրայ...

Իսկ իրաւունքներու մասին խոսք պիտի չըլլար:

Անք հաստատեցան ենք, որ զինուորական ծառայու-թեան ու կանոնաւոր հարկատուութեան ստիպուաձեեր իբրև նորահաջակ սահմանադրութեան պահանջներ ալ-պանացիներու առջև դրելուն հետ միտամանակ եթէ սկսէին հանրային շինութեանց բարիքներն ալ թափել անոնց գիւղերուն շուրջը և ազգային ինքնուրոյն զար-գացման մը դիւրութիւնները ընծայէին ալպան նորա-բողոք մաստրատուութեան, Ալպանիան 1910-ին չէր վերագառնար Ալանգար Բեկի ու Պաւլաձիլի արիւնյալի արամազրութիւններուն:

Երիտասարդ-Թիւրքերը շարունակելով իրենց նախա-հայրերու Մեծ Մասագրութիւնը օջնչէն ազգ մը կեր-տելու մասին, անոնց նման շարունակեցին միայն մթա-ղնել մթնոլորտը... Անոնք տւին ալպանական մանակ մշակոյթին մեծագոյն հարաւոր այժմ արգէն պատմա-

կան գործած պայտերով մը, որ կը կոչուի— ւ զ ա ն
ս ա ա ե թ ու խ ն գ ի թ

Ալլաանները մինչև 19-րդ դարու կեսերը զուրկ ձե-
ցած էին գրականութենէ։ Այն հազարէկ պարագա-
նեցուն, յորում պետքը զգային ուննը իրենց մէկ միտքը
թուղթին յանձնելու կը դիմէին յոյն կամ լատինական
առուերուն 1866-ին հրատարակեցաւ առաջին ալլա-
աներն այբբենարանը վերջում ձեռքով և լատինական
առուերու հիման վրայ, որչ փոփոխութիւններով
1879-ին Պոլիս գումարած ալլանական համաժողովը
վաւերացուց այդ այբբենը որ սակայն մասնւեցաւ
անգործութեան, շնորհիւ ԵՂՂՂԻ ձեռք առած միջոց-
ներուն և անգամ մըն ալ գուրս եկաւ պատմութեան
փոշինքուն սակէն ճիշտ 30 տարի յետոյ միայն,
1909-ին իշպասանի ալլանական համաժողովին մէջ,
որ քեր բարեփոխեցրով վերջապէս ընդունելով
հուշակերտ իբրև ալլան աղբային այբբեն և
որոշեցաւ որ ծառայէ այնուհետև ալլանացի մանուկ-
ներու նախնական կրթութեան։

Այս հարւածը շատ ուժեղ թւեցաւ իրենց կեդրո-
նաձիգ աշխարհահայտացողը կուրացած թիւրք պետա-
կան վարիչներուն և անոնք փութացին փակել, առանց
այլևայլի, թէ՛ ալլանական ապարանները, թէ՛ նորա-
հաստա ալլանական աղբային վարժարանները և հա-
լածանքը ալլանական մտքի բուրբ փորձերուն դէմ
գործաւ խօսական, անզուգու...

Այդպիսով խուրըը շարունակեց սիրել Ալլանիոյ
կիրճերուն մէջ այնքան, որ մինչև այժմ ալլան ժողո-
վուրդի ժառանգ և կէս միլիոն անդամներուն շնչին,
գրեթէ մէկ հարեւերորդ մասը միայն գիտնայ թերեւ
կարգու գրել։ Իսպաղական և առաքիական Փոնդերով
անշտ վարժարաններն ալ չկրցան այդ ուղղութեամբ
կատարել շատ արդիւնաւոր աշխատանք, ըլլալով աւելի
շուտ բողոքական մեքենարութեանց վառարան, քան
գաթախարակութեան բոյներ։

Պալքանեան պատերազմի բռնկումովը Ալլանիան
սասցաւ աւիթ սեփական ազգային պահանջներ ձեա-
լորելու՝ հիմնած զիստաւորաբար ազգերու իրաւանց,—
droits des nationalités,— և «Իսպաղանները բալքանեան
ժողովուրդներուն» զոյգ սկզբունքներուն վրայ, զորս
գաշնակից պետութիւնները ընդ առաջ նեանցին իրենց
սուբերը հասարակաց թշնամիին դէմ մերկացուցած
ժամանակ։

Այն պարագան սակայն, ըստ որում հոսմ և մանա-
ւանդ վիճենա կը թւին աւելի շահագրգռուած ըլլալ
ալլանացուց ազգային իրաւունքներով, քան նոյն ինքն
ալլան ժողովրդական խաւերը, շատ արդաւոյցի երկիւղ
կը ներշնչէ մեզ՝ բոլոր ազգերու ազատագրութեան ան-
կեղծ բարեկամներու, որ մի գուցէ ամբողջ գործը
ասհմանափակի գերափառներու փոփոխութեան մէջ

որ ԵՂՂՂԻն կամ Երիտասարգ-Թիւրքին յաղորդէ Իս-
պաղ կամ Կենտուրքան և ալլան ժողովուրդը շարու-
նակէ ըլլալ զՏՂԸ իր ազատութեան ու արինանանը
բնագրներուն, յաւիտենական գործիքը սասար ագահ
շահերուն և բոյնը բոլոր անմիա երկպառակութեանց։

Ալլանիոյ ազատագրումը կրնայ ըլլալ իրական և
նկատելի իսկապէս նոր մէկ պարտութիւնը Օսմանի գա-
ւազներու ստեղծած քստին միայն այն պարագային,
եթաւոր բողոքական Կաթաղարին հետ խաղացող իր
գաւակները գիտնան միանալով ընդմիջ ածրապատիկ
սին ետամը նպատակներու հետապնդութենէն ու շա-
հախոյր ինամակարութիւններու կապանքներէն և հաս-
կանան որ ալլան ժողովրդին ինչպէս ունէ ժողովրդի
համար գոյութեան իրաւունքի անասան սիւնները կը
կազմեն ամենէն առաջ ազգային ընդհանուր շահերու
գիտակցութիւնը և անգագրում խնաման մշակոյթը։

P. ՇԱԳՍԱԶ

Ա Ջ Գ

ԳՈՐԾԱՎԱԿԱԼՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԲԱԺԱՆՈՐԳՆԵՐՈՒՄ

«Դրօշակ» 1913 տարւոյ առաջին թիւը ուղարկելու
առթիւ՝ կը յիշեցնենք մեր գործակալ ընկերներուն և
անհատ բաժանորդներուն։

- 1) Գործակալները պէտք է յայտնեն, թէ քանի՞ օրի-
նակ զրկուելու է իրենց շրջանին համար։
- 2) Անհատ բաժանորդները պէտք է շուտով նորոգեն
իրենց բաժանորդագրութիւնը, հակառակ պարագային
կ'ըստիպուին դադարեցնել թերթի առաքումը։
- 3) Հասցեները գրել որչ և ընթեաններ, Հասցեի
փոփոխութիւնը առանց վճարի է։
- 4) Ցարեկան բաժնեգինն է Ե Փրանկ 4 ան խ ի ի
կառք՝ Réd. du „DROSCHAK“, Genève (Suisse)

„POUR LES PEUPLES D'ORIENT“
Organe de Revendication Arméniennes
Paraissant le 10 et le 25 de chaque mois

Directeurs:
Francis de Pressensé et Victor Bérard.
Secrétaire de la Rédaction:
Jean Longuet
Abonnements: 10 frs.

„Pour les Peuples d'Orient“ սխաւած հրատարակել
ամբողջ երկու անգամ, Փրանսիոյ և անգլիոյ բաժնեներով,
Հասցէ՝ 31, Villa d'Alesia (III-ter, rue d'Alesia)
Paris, XIV.